प्रस्तावना ।

अत्र मातृकामहत्त्वमाहात्म्यज्ञानाभिलाषिणां सुजनानां निवेदयितुं प्रयुज्यते मया । यतः मदीये
मदीयाशेषविद्वांसस्तदभिलाषिणः सन्ति सुगमसुविस्तृतग्रन्थेन । अत एव निवेदयितुमुद्यमः—

अस्मिन्ननादिकाले मातृकामहत्त्वस्य प्रसङ्गः मुनिभिर्विविधैः प्रोक्तः यथा भारतेन, तत्रतत्रान्यैरपि प्रसङ्गतः
प्रसङ्गेन मातृकोद्धारविषयस्तन्त्र-ज्योतिष-शास्त्र-पुराण-प्रभृतिग्रन्थेषु विस्तरशो निबद्धः
यथाभवत्, तदेतत्सकलविषयसंग्रहात्मकग्रन्थः क्वचिन्नासीत् विदुषां भूयसा भाग्योदयेन
गुणगणयुतमुपलब्धोऽस्ति सहर्षोत्साहं प्रोच्यते ।

सोऽयं ग्रन्थः प्रस्तूयतेऽस्य नाम " मातृकाविलासः " इति सुगृहीतं किल । अस्य ग्रन्थस्य
जनयितारश्च श्रीमद्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणतातिनिर्मलबुद्धिनिर्मलमतानामन्यगुणगणार्जिता-
पितविपुलयशोमानसमादरपदप्रशस्तमूर्तयो निभागुणाधिकतमा ग्रन्थकर्त्तारः—निखिलविद्याध्यापन-
परितुष्टशिष्यगणगौरवप्रमाणप्रशस्तसमस्तशास्त्रप्रभृतिगुणगणाभरणाः—स्वाभिलषिततन्त्रता-
भावपराङ्मुखानामभिमतार्थसम्पादनविषयसंप्राप्तिभूमिप्रतिभानानामनन्यसाधारणविषयक
चर्चासपरिचयसञ्चारदर्शन—स्वीकृतमतिप्रीतिकलाकलापसम्मानसमस्तसमादृतप्राञ्जलवचनतम-
माञ्जल्यः श्रीराउग्रामनिवासिनः श्रीमद्भागवतभाष्यटीकाकारग्रन्थप्रणेतारः श्रीवंशी-
धरपण्डितसुगृहीतनामधेयाः सन्तीति सुविश्रुतं भवतु सर्वेषाम् ।

उक्तपण्डितवर्यैरेतद्ग्रन्थनिर्माणावसरे मातृकोद्धारसंस्कृतविविधशास्त्रग्रन्थपर्यालोडनपुरःसरं
सकलशास्त्रप्रमेयोपन्यासे यः प्रयासः समारम्भित, न तं कश्चित्साधारणोऽनुकर्तुं शक्नुयादपि
वर्षशतावधिशास्त्राध्ययनभूरिपरिश्रमः ।

सोऽयं " मातृकाविलास " नामा ग्रन्थः श्रीमत्पण्डितैः सर्वजगत्कल्याणाय विरचितोऽपि
केवलमुदारया बुद्ध्या मम कर्मापि मुद्रणार्थे समर्पितः । स चायं मया सादरं स्वीकृत्य स्वकीये
" श्रीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यत ।

इतः परमभ्यर्थये सकलशास्त्रविद्यामर्मजिज्ञासून्महीयसो विदुषश्च जनान्-यत्-एनं ग्रंथं
संगृह्य पाठयन्तु च सकलविद्यावबोधजन्येन संतोषेण कृतार्थयन्तु श्रीमत्पण्डितवरवंशीधर-
• .रिपरिश्रमान् । इति शम् ॥

सकलविद्वज्जनप्रेमाभिलाषी—

खेमराज श्रीकृष्णदास,

" श्रीवेङ्कटेश्वर " छापाखाना-मुंबई.

श्रीः ।

अथ मातृकाविलासानुक्रमणिका ।

अनुक्रमणिका ।

क्रमाङ्काः विषयाः पृष्ठाङ्काः

इति मातृकाविलासानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीः ।

अथ मातृकाविलासः प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीकृष्णं राधिकानाथं वृन्दावननिकुंजगम् ॥
वल्लवीगणसंवीतमाश्रये सर्वकारणम् ॥ १ ॥
ओंस्वस्तिश्रीगणेशायनमइत्यस्यव्याकृतिम् ॥
श्रीवंशीधरशर्माहं करोमि विदुषां मुदे ॥ २ ॥

अथ सर्वशास्त्रारंभ इयमेव दशाक्षरीविद्या स्मर्यते तत्कथमन्येषां श्रीमहाविष्ण्वादीनां स्मरणस्यापि 'मंगलानाञ्च मङ्गलम्' इत्यादिवाक्यैर्मंगलस्यापि मंगलत्वात्तत्कथन्न स्मर्यत इति चेदत्रेदमवधेयम्। नामेव दशाक्षर्यां स्मृतायां सर्वदेवस्मरणसंभवादियमेव स्मर्यते। अस्या दशाक्षर्याः सर्वदेवतानां मूलमंत्रत्वादप्यादौ जपो न्याय्यः। मूलमंत्रलक्षणस्य गरुडोक्तस्यात्र सत्त्वात्। तथाहि 'प्रणवादिं च चतुर्थ्यंतं च सत्तम ॥ देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः स्मृतः' इति। देवपूजायां जपरूपपूजाया एव श्रेष्ठयं 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इति। श्रीमुखोक्तेः कथमत्र सर्वदेवानां स्मरणमिति चेदिह। तथाहि 'कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः' इतेस्तस्यैवादिपूज्यत्वं विघ्ननाथत्वेन विघ्नवारकत्वात्। ...शाय नमः ॥ नमआदियोगे चतुर्थी सर्वत्र बोध्या। गण्यंते दुःखप्रदत्वेनेति गणा विघ्नाः 'समूहे भगणे विघ्ने प्रमथेन्द्रियदेवते ॥ यमसैन्ये स्तनांहेषु पार्षदे च गणः स्मृतः' इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासे। गण संख्याने धातोः कर्मण्यप्रत्ययः। ईष्टे उपद्रवनाशकत्वेन द्योतत इतीशः ईश ऐश्वर्येऽतः कर्तर्यगुपधान्कः। 'ईशः स्वामिनि शंकरे' इति वामनः। गणानां वि-

मातृकाविलासस्य—अनुक्रमणिका।

इति मातृकाविलासानुक्रमणिका समाप्ता॥

श्रीः ।

अथ मातृकाविलासः प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीकृष्णं राधिकानाथं वृन्दावननिकुंजगम् ॥
वल्लवीगणसंवीतमाश्रये सर्वकारणम् ॥ १ ॥
ओंस्वस्तिश्रीगणेशायनमइत्यस्यव्याकृतिम् ॥
श्रीवंशीधरशर्माहं करोमि विदुषां मुदे ॥ २ ॥

अथ सर्वशास्त्रारंभ इयमेव दशाक्षरीविद्या स्मर्यते तत्कथमन्येषां श्रीमहाविष्ण्वादीनां स्मरणस्यापि 'मंगलानाञ्च मङ्गलम्' इत्यादिवाक्यैर्मंगलस्यापि मंगलत्वात्तत्कथन्न स्मर्यत इति चेदत्रेदमवधेयम्। अस्यामेव दशाक्षर्यां स्मृतायां सर्वदेवस्मरणसंभवादियमेव स्मर्य्या। किंचास्या दशाक्षर्याः सर्वदेवतानां मूलमंत्रत्वादप्यादौ जपो न्याय्यः । मूलमंत्रलक्षणस्य गरुडोक्तस्यात्र सत्त्वात् । तथाहि 'प्रणवादेनमोंतंच चतुर्थ्यंतं च सत्तम ॥ देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः कीर्तितः' इति । देवपूजायां जपरूपपूजाया एव श्रैष्ठ्यं 'यज्ञानां पयज्ञोस्मि' इति । श्रीमुखोक्तेः कथमत्र सर्वदेवतास्मरणमिति चेतद्दर्शयतीह । तथाहि 'कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः' इति स्मृतेस्तस्यैवादिपूज्यत्वं विघ्ननाथत्वेन विघ्नवारकत्वात् । श्रीगणेशाय नमः ॥ नमआदियोगे चतुर्थी सर्वत्र बोध्या। गण्यंते दुःखप्रदत्वेनेति गणा विघ्नाः 'समूहे भगणे विघ्ने प्रमथेंद्रिय-
वते ॥ यमसैन्ये स्तनाहिंषु पार्षदे च गणः स्मृतः' इत्यनेकार्थ-
ानिवाग्विलासे । गण संख्याने धातोः कर्मण्यप्रत्ययः । ईष्टे
द्रवनाशकत्वेन द्योतत इतीशः ईश ऐश्वर्येऽतः कर्तरीगुपधात्
। 'ईशः स्वामिनि शंकरे' इति वामनः । गणानां वि-

ग्नानां प्रमथानां वेशः स्वामी गणेशो हेरंबः 'रुद्रे विनायके विष्णौ विष्वक्सेने विधातरि । मुख्याधिष्ठातृसैन्येषु गणेशः परिकीर्तितः' इत्यप्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासे। श्रिया कीर्त्या दीप्त्या ऋद्धिसिद्धिभ्यां वा सहितो गणेशः श्रीगणेशस्तस्मै तथा 'ऋद्धिश्रीकीर्त्तिदीप्त्याशीर्गिगासु श्रीरितीरितः' इत्यपि तत्रैव । स्वस्त्यस्तु नमस्कुर्तुरिति शेषः। ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि चेत्यव्ययपाठात्। एतत्सर्वं कार्यादावंगीकार्यमिति भावः।' अनाराध्य गणाध्यक्षं यत्कर्म क्रियते नरैः ॥ तन्न सिद्धिमवाप्नोति ह्यत आदौ तमर्चयेत्' इति पुराणात्। यद्वा कथंभूताय श्रीगणेशाय ओम् कोर्थः ब्रह्मरूपिणे। अव्ययत्वादेव चतुर्थ्या लुक् सत्यपि लुकि विभक्त्यर्थानपायस्योपकृष्णं देहीत्यादिप्रयोगे दर्शनादव्ययस्य तत्तद्विभक्त्यंतविशेषणत्वे न दोष इत्यवधेयमत्र । तथाच श्रुतिः' नमस्ते गणपतये त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि' इति । अत्र विशेष्यसंबंधत्वादन्ययोगव्यवच्छेदकेनैवकारेण पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्येव गणपतेरन्यत्र साक्षाद्ब्रह्मत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यते । अतः श्रेयस्कामैः सर्वैरपि स एवाराध्यस्तत्पूजां विनाऽन्यपूजाया वैयर्थ्यस्मरणेन फलजनकत्वायोगात् ' अवश्यापेक्षितानपेक्षितं समर्पणीयम्' इति न्यायेन । तदाराधनस्यावश्यकत्वात्।कृते च तस्मिन् 'विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रं मोक्षार्थी परमं पदम्'इत्यादिवचनेभ्यः सर्वेष्टलाभसंभवे 'अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमंजरी । अधीतेपि महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमंजरी ' इति न्यायेनान्याराधने प्रयोजनाभावात्। सूर्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षांतकथनानंतरम् ' सर्वमिच्छेद्गणाधिपात् ' इति स्मरणमप्यत्र मानम् । तस्मादेव ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्यादिसामर्थ्यलाभश्च । अथ च गणपतेस्तत्त्वेन वर्णनमुपासनार्थं वास्तवाभेदबोधनार्थञ्च न चैताव-

महाकविप्रयोगोच्च तत्संगच्छत एवेति । श्रीविष्णोः सर्वदेवाधिपत्वेनोत्कृष्टत्वात्तत्पक्षेऽन्योप्यर्थः । ॐ ज्ञानं तदेव स्वं धनं येषां ते ॐस्वा योगिनः 'ज्ञानं हि योगिनां धनम्'इत्युक्तेः । ' महेशे ब्रह्मणि विष्णौ त्रिगुण्यां प्रणवेपि च ॥ ओंकारः शब्यते शुद्धौ ज्ञाने त्रय्यां च कोविदैः ' इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासोक्तेः । 'स्वः स्वीयात्मधनेषुच' इति हलायुधः । ओंस्वा ज्ञानयोगिनस्तैः स्तीर्य्यते ध्यायत इति ॐस्वस्तिर्विष्णुःस्तॄभाच्छादन इत्यस्मादौणादिको डिप्रत्ययस्ततष्टिलोपे रूपसिद्धेः । धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि स्तृणातेर्युक्तैव । 'धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ॥ अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्' इति वैयाकरणराद्धांतात्।अत एवोक्तं'योगिभिर्ध्यानगम्यम्''ध्यायंति यं योगिन'इति च। श्रिया सर्वोत्कृष्टकीर्त्या गण्यते संख्यायते स्तूयते वेति श्रीगणः 'सर्वोत्कृष्टा यस्य कीर्तिस्स श्रीगण उदाहृतः ' इति निरुक्तेः । नहि विष्णोरधिका कस्यचिदपि कीर्तिरस्ति ' न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यः ' इति श्रीगीतास्वर्जुनोक्तेः । स चासावीशः सर्वनियंता चेति श्रीगणेशः । ' सर्वस्येशानः सर्वस्य वशी च' इति श्रुतेः । पुनरोंस्वस्तिशब्देन कर्मधारयः । ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा । कोर्थः, विष्णवे नम :'विष्णुरेव परं ब्रह्म' इति स्कांदोक्तेः । परब्रह्मज्ञानस्य परमानंदहेतुत्वात्पुनर्विष्णुपक्ष एव व्याख्यायते। 'यदुवंशेवतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ' इति श्रीदशमोक्तेर्विष्णुशब्दः श्रीकृष्ण एव मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते।अत एवामरसिंहेन जैनेन प्रतीपक्षीभूतेनापि विष्णुनामकथनोत्तरं'वसुदेवोस्य जनकः' इत्युक्त्वा तस्यैव विष्णुत्वं व्याख्यातम्। अतएव श्रीव्यासदेवेनाप्युक्तम् ' ते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ' इति ॥ ॐ विष्णुशब्दवाच्यः कृष्णस्तेन स्वस्ति कल्याणं यस्य तदोंस्वस्ति

एष साक्षात्पुरुषः पुराणः'इति पार्वतीं प्रति स्वयं शिवेनाष्टमस्कंधे मोहिन्युपाख्यान उक्तत्वात्। 'तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे यदि रचितधियं माविद्यलोकोपविद्धम्'इति दक्षोपाख्याने च।'अतो महेशोपि विहाय भेदबुद्धिं सदा सेवत एव विष्णुम्' इति विद्वन्मोदतरंगिण्यां चिरंजीवभट्टोक्तिश्च।गणाः प्रमथास्तेषामीशो गणेशः'गणः संघे च प्रमथे'इत्यभिधानात्। ॐस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा शिवाय नमः इत्यर्थः।नन्वयमपि पक्षो विष्णोरेव ॐस्वस्ति श्रयतीत्यनया निरुक्त्या विष्णोः प्राधान्यस्य शिवस्य च सेवकत्वस्योक्तत्वात्।यस्य पक्षो यत्र वर्ण्यते तत्र तस्यैव महत्त्वं वर्ण्यतेऽतो मृडमहत्त्वसूचकोऽपरःपक्षोत्र विरच्यते।ओमा शुद्ध्या स्वस्ति कल्याणं येषांते ॐस्वस्तयःविप्राः'शुद्ध्या ब्राह्मणतावृद्धिरशुद्ध्या शूद्रता भवेत्'इत्यादिपुराणात्।तैः श्रीयते सेव्यत इति ॐस्वस्तिश्रीर्महादेवः'त्वं हि भगवन्देवेषु ब्राह्मणोहंमनुष्येषु ब्राह्मणः,ब्राह्मणो हि ब्राह्मणमुपधावति' इति जाबालोपनिषदुक्तेः, 'शिवो विप्रो हरिः क्षत्री' इत्यादिपराशरपुराणोक्तेश्चेशस्य 'ब्राह्मणदेवत्वाद्ब्राह्मणसेव्यत्वमस्तीति। ई लक्ष्मीं गच्छतीतीगो विष्णुः 'लक्ष्मीरीकार उच्यते' इत्येकाक्षरात्। ईगेन नम्यत इतीगणः शिवः। निपातनान्नस्य णःप्रत्ययश्चात्र डः। स चासावीशश्चेतिगणेशः। यद्वा ॐ ज्ञानं सूते इति ॐसूर्वेदः 'वेदो वै ज्ञानकारणम्' इत्युक्तेः। ॐ सुवो वेदस्यास्तिराविर्भावो यस्मात्स ॐस्वस्तिर्महादेवः'त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा' इति 'सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा' इति चाष्टमस्कंधे महादेवं प्रति लोकपालोक्तेः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्राच्च। श्रियं गणयति भार्यात्वेनेति श्रीगणो विष्णुस्तस्येशःश्रीगणेशः 'सदाहं शंकरं सेवे वैकुंठेशोपि भोः सुराः' इति पाद्मात्। ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै

नम्। सा चानेकविधा, मंचाः क्रोशंति, शोणो धावतीत्याद्युदाहरणै-रुदाहृता ग्रंथेषु। यथेह मंचपदं मंचस्थे, शोणपदं रक्तवर्णवत्यश्वादौ लाक्षणिकं तथात्रापि स्वस्तीति स्वस्तिकर्त्तरि। लक्षणाबीजं त्वन्वयानुपपत्तिः क्वचित्क्वचिच्च तात्पर्यानुपपत्तिरिह च तात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यलमतिप्रसंगेन इति चंद्रपक्षः॥अथोंकारस्य 'ओंकारो वै सर्वा वाग्' इत्यादिश्रुतेः सर्ववाग्रूपत्वात्तद्ध्यानस्य च 'कामदं मोक्षदं चैव' इत्युक्तेः सर्वाभीष्टहेतुत्वाच्चादौ तदेवाह। ओं स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः। अत्र पट् पदच्छेदाः कार्याः। हे श, कोर्थः, हे वरेण्य, 'शश्च शोभावरेण्ययोः' इति वामनः। ननु हेशब्दः संबुद्धिद्योतको भवत्यत्र तदभावात्कथं हे शेत्युक्तम्। तत्रोच्यते। 'हेशब्देन विनापि स्यात्क्वचिदंतेऽपि हेपदम्' ॥ यथा रा प्रसीद त्वं राम हे त्वां भजाम्यहम्, इति प्रबोधचंद्रिकोक्तेर्हेशब्देन विनापि संबुद्धिर्न विरुद्धेति। अथ प्रकृतम्, त्वमोंकोर्थः ॐकारमक्षरं ब्रह्मस्वरूपमय ध्याय। अय गतावित्यस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि। 'अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमानित्यम्' इति बहुधा प्रपञ्चितं शाब्दिकैरतोऽयतेः परस्मैपदप्रयोगोपि न विरुद्ध इति। नन्वोंकारस्य ध्यानं न कोपि करोतीति चेत्तत्राह 'ॐकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः॥ कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमोनमः॥' इति मंत्रात्तद्ध्यानं तु योगिनोपि कुर्वंत्यन्येषां तु का कथेति भावः। किंभूतम् ॐनमः। सर्वोत्कृष्टत्वेन नमस्कारार्हम्। णम् प्रह्वत्वे इत्यस्मादौणादिकोऽसुप्रत्ययः। सर्वोत्कृष्टत्वञ्च प्रण[...]स्य ब्रह्मविद्योपनिषदि व्याख्यातम् 'ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं [...]ः ब्रह्मवादिभिः॥ शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं काल[...] ॥ तत्र [...]स्तिदेवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोग्नयः। तिस्र

काशंते महात्मनः' इति श्वेताश्वतरश्रुतेश्च गुरुभक्तिजन्यत्वादादौ गुरुनतिरेव कार्याऽतो गुरुपक्षेपि दशाक्षरीं योजयति ॐ ज्ञानं तदेव स्वं धनमोंस्वं तेन ज्ञानधनेन स्तभ्नाति कर्मप्रवृत्त्या संसारे भ्रमन्तं शिष्यं रुणद्धीत्योंस्वस्तिर्गुरुः। 'गिरतीह पाप्मानम्' इति श्रुतिप्रतिपादितो गुरुपदार्थोंनेन ध्वनितः। स्तंभु रोधनेऽस्मात्क्रैयादिकादौणादिको डिप्रत्ययः कर्तरीति । अत्र दृष्टांतः यथा कृतापराधं नरं गृहीत्वा राजपार्श्वं गच्छंतं तत्प्रियः कश्चिद्धनं दत्वा तं स्वं मोचयति एवं गुरुरपि ज्ञानधनं दत्वा कर्मणः सकाशान्मोचयतीति ध्येयः।नहि गुरूपदेशं विना संसारः शाम्यतीति भावः । श्रीर्लक्ष्मीस्तां गच्छति प्राप्नोतीति श्रीगो विष्णुस्तं नमतीति श्रीगणः।साधनमस्य शिवपक्षे वर्णितम्। ओंस्वस्तिश्रीगणपदाभ्यामत्र 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति श्रुत्यर्थोपि ध्वनितः। ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणश्चेति ओंस्वस्तिश्रीगणः, पुनरीशपदेन कर्मधारयः पूर्ववत्। 'किञ्च आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रुतेर्भगवत्स्वरूपज्ञानमपि गुरुप्रसादादेव भवतीत्यलं विस्तरेणेति गुरुपक्षः॥ इंद्रस्य सर्वदेवराजत्वात्सोऽपि शास्त्रादौ ध्येय एवेत्यत इंद्रपक्षेप्यस्य योजनामाह। ओमा विष्णुना वामनरूपेण स्वस्ति कल्याणं यस्य स ओंस्वस्तिरिन्द्रः।श्रिया समेधिता गणाः।श्रीगणा देवाः'श्रिया समेधिताः सर्वे उपारमत विग्रहात्' इति ब्रह्मप्रेषितनारदस्य देवासुरसंग्रामे देवान्प्रत्युक्तेः। अत्र मध्यमपदलोपी समासः। तेषामीशः।श्रीगणेश ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेश ओंस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै इंद्राय नमः । अथ शेषस्य सर्वाधारत्वात्सर्वसर्पगणमुख्यत्वेन सर्पादिभीतिवारणाय तमत्र नमस्करोति। शाय नमः। कोर्थः' शेषाय नमः। 'शं वदंति बुधाः शेषम्' इत्येकाक्षरात्। किंभूताय शाय ओंस्वस्तिश्रीगणे । ओंपदेन सत्वादिगुणत्रयमु-

माना रणेंविका। त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः' इत्युक्ते
गणा निःश्वासोद्भूतास्तेषामीशा तस्यै नमः। अस्यार्षत्वादाग्याडा-
गमाद्यभावेन पुंस्त्वम्। ऋषिरत्र वेदः 'वैदिकत्वं चास्य सर्ववाङ्म-
यादित्वेनापौरुषेयत्वादिति।'अपौरुषेयं वाक्यं वेदः' इति पूर्वमीमांसा-
यां वेदलक्षणोक्तेः। नहि केनचित्पुरुषेणैतद्रचितमनादित इत्थमेवेयं
दशाक्षरी विद्येति प्रसिद्धेरिति दुर्गापक्षः॥ अथ'वाय्वधीनमिदं जग-
त्'इत्यादिपुराणात्सर्वचेष्टाहेतुत्वाद्वायुमप्यत्र नमस्करोति। ओमि"
सत्वरजस्तमोभिः सुष्ठुअस्ति भवनं स्थित्युत्पत्तिसंहृतिरूपं य
तद्ब्रह्मांडमोंस्वस्ति तस्य श्रीःकल्याणं येन स ओंस्वस्तिश्रीर्वायुः
वायो सर्वब्रह्मांडस्वस्तिकृत्प्राणदःसदा। त्वदधीनमिदं सर्वं जगत
श्चेष्टितं विभो॥ अतीव कश्मलो देहस्त्वत्संयोगात्परः शुचिः।
त्वत्त्यक्तस्तु पवित्रोपि विप्रदेहोऽशुचिर्भवेत्॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं
मंगलानां च मंगलम्' इत्यादिसंहितोक्तेः। गण्यंते ज्ञानकर्त्रोपकारक-
त्वेनेति गणा इंद्रियाणि तेषामीशः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्वामी गणेशः।
प्राणवायुं विना किमपि कर्त्तुमिंद्रियगणैर्न शक्यते तेषां तदधीन-
त्वात्। प्राणेंद्रियसंवादोपि श्रूयते शास्त्रे। तथाहि इंद्रियैरुक्तं वयं
शरीरधारकाणि प्राणैरुक्तं वयमिति परस्परं विवदित्वा तन्निर्णयाय
ब्रह्मपार्श्वं गताः। ब्रह्मणोक्तं शरीरान्निर्गत्य पृथक्पृथक् प्रवेशः
शरीरे क्रियताम्, यत्प्रवेशेन शरीरमुत्तिष्ठते तदेव महदिति श्रु
सर्वाणींद्रियाणि प्रविष्टानि शरीरे चेष्टापिनागता। पुनर्ब्रह्मणा वा
प्रत्युक्तं त्वं प्रविशाततःप्रविष्टे वायौ शरीरमुत्थितमभूत्ततो ब्रह्मणो-
क्तमयमेव शरीरधारकः सर्वेभ्यो महान्सर्वेषां भवतां स्वामीतितथा-
च श्रुतिः' अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति'
इति। अत एव वक्ष्यते' उक्थेन रहितो ह्येष मृतकःप्रोच्यते यथा'
इति प्रथमपंचदशाध्याये। अथ प्रकृतमनुसरामः ओंस्वस्तिश्री-

स्तैः श्रीयते सेव्यते इत्योंस्वस्तिश्रींर्धर्मराजः । 'यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणाः' इत्यादिपंचमस्कंधोक्तेः । गणा निजसैनिकास्तेषामीशो गणेशः ।'यमसैन्ये स्तुत्यनरे 'इति कोशात्। पुनरोंस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा तस्मै । यद्वा ओमा ज्ञानेनार्थात्तत्सदृशेन गयापिंडप्रदानेन स्वस्ति येषां त ॐस्वस्तयः पितरः। श्रिया पितृलोकलक्ष्म्या विशिष्टा ये गणा एकत्रिंशत्संख्याकाः 'विश्वो विश्वभुगाराध्य' इत्यादिना मार्कंडेयोक्ताः श्रीगणाः । ॐस्वस्तीनां पितॄणां श्रीगणाॐस्वस्तिश्रीगणास्तेषामीशः स्वामी धर्मराजस्तस्मै नमः ।'वाराणस्यां च यो वासो हरिभक्तिस्तथैव च॥ गयापिंडप्रदानं च ब्रह्मज्ञानं च तत्समम्' इति बृहन्नारदीयादिति धर्मराजपक्षः । अथ च कुबेरस्य सर्वधनाधिपत्वात्तदाप्तये सोऽपि नमस्कार्य इति ॐमा शंकरेण स्वस्ति कल्याणं यस्य सःॐस्वस्तिः कुबेरस्तस्य शिवसखत्वप्रसिद्धेः । सखाहि सख्युः कल्याणं करोत्येवेति भावः । श्रीणां धनानां रक्षका गणाः श्रीगणा यक्षास्तेषामीशश्श्रीगणेशः । ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा तस्मै कुबेराय नमः इत्यर्थः । इति कुबेरपक्षः । वरुणस्य जलाधिपत्वेन जलभीनिवृत्तये तमपि नमस्करोति । ॐ ज्ञानं तदेव स्वर्मोऽस्वं तत्स्तृणंत्याच्छादयंत्योंस्वस्तीनि रत्नानि मुक्ताहीरकादीनि । 'नह्यन्यो जुषतो ज्योप्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः । श्रीमदादभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः' इति दशमे नारदोक्तेः । अथ स्तृणातेर्डिः । तेश्श्रीर्यस्य स ॐस्वस्तिश्रीर्वरुणः । 'मुक्तावैद्ट ...। अलंकृतशरीराय वरुणाय नतोस्म्यहम्' इति मंत्रात्। ...नां यादोगणानामीशो गणेशः । 'यादोगणानामृषभं प्रचेतसम्' इति तृतीयस्कंधोक्तेः । ॐस्वस्तिश्चासौ गणेश ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै वरुणाय नम इत्यर्थः । इति वरुणपक्षः । अथ वागाधिष्ठा-

विलीना यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्त्तते। उक्तं हि 'प्रलये व्याप्यते तस्याश्चराचरमिदं जगत्' इति, तथा 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥ वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते॥' इति। अव्यक्तं माया, तस्याश्च सम्यक् प्रलयो नाम मुक्ताविव नात्यन्तिको विनाशः; किन्तु सुप्तौ—मायागोचरवृत्तीनामप्यभावात् । स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्यत्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्बलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभतप्रायत्वं न पुनरनवभानमेव, प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एवास्तु उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगादिति नचाभाव एवास्तु उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगादिति । अवशिष्टैः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जन्यते सैषा मायावस्था ईक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरभिधीयते। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय'इतिछांदोग्ये 'सऐक्षत लोकानुसृजे' इत्यैतरीये 'सोकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति तैत्तिरीये 'तपसाचीयत ब्रह्म' इति मुंडके 'विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्' इति प्रपञ्चसारे। अपरिपक्वकर्मभेदाद्घनीभावस्तदर्थव्यापाराश्चिकीर्षा परिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं विस्तदिदमविभागावस्थमव्यक्तमुच्यतेऽत एव तस्योत्पत्तिः स्मर्यते 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति भारतादौ। स एव जगदङ्कुराकारोऽध्यात्मञ्चाधारादानाभिव्यज्यमानकुंडल्यादिशब्दैरुच्यते। यथाहुः 'शक्तिः कुंडलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भे गर्भकत्वं नराः' इति। 'कुण्डलिनी सर्वथा ज्ञेया सुषम्ना तु गतैव सा' इति र

त्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः पश्चात्पश्यंत्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः॥ वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जंतोः सुषुम्ना वद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंज्ञः ' इति। तत्र वैखरी स्थूल मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम् , मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम्, कारणकार्यबिन्द्वा का परा, पश्यंतीरूपा सूक्ष्मतरा मातृका तूत्तमाधिकारि पूजोपकरणम्, मातृकात्रैविध्यं सर्वमंत्रोपलक्षणम् । अतः स मंत्रा उक्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमो धिकारिविषया इत्यर्थः । बहुवक्तव्यश्चायमर्थ उपदेशमंत शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्फलातिशयवत्त्वाच्चेति । अयमेवार्थः श्रीभ वता पाणिनिनापि शिक्षायां भंग्यंतरेण स्फुटीकृतः 'अथ शिक्षा प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना शिक्षाप्रयोजनं सम्यग्वर्णोच्चारणं तच्च व्याकरणेनैव सिद्धं किमनयेति । सत्यम् । व्याकरणे तु शब्दानु शासनमेव चिंत्यते ' अथ शब्दानुशासनम् ' इति कौस्तुभोक्तेः। किञ्च व्याकरण एतच्चिंत्यते गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थे साधुरिति गोशब्दो जिह्वामूलेनोच्चारयितव्य इति भेदः। तदुक्तं तत्रैव ' द्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि उच्चारणे विधिम् ॥' इति । अस्यार्थश्च नन्वकारादयो वर्णाः स स्थानेनैवोच्चार्यंते,परस्थाननिराकांक्षत्वात्किमर्थोऽस्या आरंभस्त त्राह । प्रसिद्धमिति । बुद्धिहीनैः प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातं सं पुनः पश्चात्स्फुटीकरिष्यामि वाचो गिर उच्चारणे उद्गिरणे विधिम ननु 'विधिरत्यंतमप्राप्तौ' इति भाट्टैः स्मर्यते न चात्रात्यंतमप्राप्तिः उक्तं चाधस्तात् ' अकारादयो वर्णाः स्वस्वस्थानेनैवोच्चार्यं ते ' इति । उच्यते । यद्यपि स्वस्थानस्थिता एवोच्चार्यंते तथा प्यप्राप्तांशः कथनीयोऽनुप्रदानादिरेतदर्थो विधिशब्दः। वागुच्चारणं

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदव्रजिः। तथा च नारदः ‘ अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शपसैः सार्द्धमंतस्थैर्वाऽपि संयुतान्।दृष्ट्वा यमा निवर्तंते आदेशिकमिवाध्वगाः॥’ इति । नारदौदव्रज्योर्मतेन यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्माच्छास्त्रात् ‘ चत्वारश्च यमाः स्मृता ’ इति वर्णांतरत्वेनोपदेशा त्संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य अग्निरिति यमौ गकारौ द्वौ नकार इकारश्च । अन्ये तु यमं वर्णा यांति मन्यंते । तथा च शौनकः ‘ स्पर्शा यमाननुनासिकान्स्वापरेषु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु’इति । पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचाशत् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः अन्वकारानुगमेनानुस्वारः इति । वक्ष्यति च ‘ दंत्यमूलः स्वरानुगः’ इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः । ᳵकᳶपौ चापि पराश्रयौ । परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ पराश्रयौ । तथा च वक्ष्यति ‘ अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजिनः ’ इति । ‘ कपाविपि परौ स्मृतौ ’ इति ‘ ᳵकᳶपौ चापि कपाश्रयौ ’ इति च पाठः । परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । ककारपकाराश्रयौ तत्स्थानकावित्यर्थः । चशब्दादनुस्वारविसर्जनीयाविति पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति । ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णांतरम् । वक्ष्यति च ‘ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् ’ इत्यादि । तथा चौदव्रजिः ‘ स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम् ’ इति । यण्भाक्त्वञ्च यकारोऽभिधत्तेऽतो ऌकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चशब्दाद्ऌकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः । ऌकार इति ऌवर्णात्कारप्रत्ययः। प्लुत एव चेति । ऌकारस्य दीर्घादयो न संतीत्यधस्तात्परमतमु-

शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा। छांदोग्यश्रुतेश्च 'एवमेवैष संप्रसाद
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनि
ष्पद्यते' इति। क एषामुच्चारयितेति पृष्टे तस्योत्तरं दत्तमात्मेति।
कथमुच्चारयति केन क्रमेणोच्चारयतीतिप्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते। स
आत्मा बुद्ध्या सहार्थान्बाह्यान्समर्थ्य सम्यगवगम्यार्थप्रत्यायनाय
यदि शब्दा उच्चार्यन्ते तदा मनो युंक्ते। वक्तुमिच्छया तच्च म
नियुंक्ते आत्मा। मनः कायाग्निमाहन्तीतितच्च मनो नियुक्तं सत्
याग्निं शरीराग्निमाभिमुख्येन हन्ति तेनातिसंघर्षं प्राप्नोति सोऽग्नि
भिहतः सन्मारुतं वायुं प्रयुंक्ते प्रेरयति। मारुतो वायुरुरसि वक्षसि
चरन्मंद्रं गंभीरं स्वरमुत्पादयति'मंद्रस्तु गंभीरे' इत्यमरः। प्रातः
सवनेन सह योगोऽस्येति प्रातस्सवनयोगस्तम्। तथा च सुयज्ञः
'मंद्रया वाचा प्रातःसवनम्' इति। गायत्रं छन्दोऽस्याश्रयः"
एतेन गायत्रीछंदोपि तत एव जातमिति ध्वनितम्। कंठ इति।
अत्र मारुतः सवनं छंदस्स्वरं चरन्नित्यनुवर्त्तते। कंठे चरन्
वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति मध्यंदिनं युनक्तीति माध्यंदिनं
सवनभाजं त्रिष्टुप्छंदोनुगामिनम्। तारमिति। तृतीयसवनभाजं
तारं स्वरं मूर्ध्नि चरन्वायुर्जनयति जागतं छंदोनुगच्छतीति जा
नुगस्तम्। शीर्षे छंदसीति। शिरःशब्दस्य शीर्षादेशस्तत्र
शीर्षण्यम्। स वायुरुदीर्ण ऊर्द्धगतो मूर्द्धानं यावदुपरितनां गां
मलभमानः शिरःकपालेनावष्टब्धत्वात्पुनः प्रत्यावृत्त्य वक्रमेवा
श्च वर्णान् जनयत्युत्पादयति। पुनर्मारुतग्रहणं स्पष्टार्थम्
षां वर्णानां जन्यमानानां विभागो विवेकः पञ्चधा पंचप्रकारः
...। कैर्हेतुभिः पञ्चधा तत्राह। स्वरत इत्यादि। स्वरस्था-
... । वर्णज्ञातारः पूर्वे मुनय इत्येवं प्राहुस्तं
र्णानां पञ्चधा विवेकं निपुणं स्फुटमुच्यमानं हे श्रोतारः यूयं

दिभिरैक्यं भवति किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारे वर्त्तते। उच्यते। वेदाश्च यज्ञाश्च। तथा च श्रुतिः। 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च' इति। वेदानुवचनं यज्ञगतमंत्रांगत्वात्सम्यग्वर्णोच्चारणेन यस्मान्मोक्षमवाप्नोति। वक्ष्यति च 'सुखमतुलं च' अतुलं सुखं मोक्ष एव भवति। 'स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निर्णयं तं निबोधत॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।' इति। अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः। उदात्तश्चेति। स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू श्लोके विवृणोति। स्वर उदात्तादिः कालो मात्राप्रभृतित्रिमात्रपर्यंतः। उदात्त इत्युपरिष्टात्परिगृहीतः। अनुदात्तस्तद्विपरीतः। अधस्ताद्गृहीतइत्यर्थः। स्वरितइति न स्वरांतरं स्वरतीतिस्वरितः। आक्षेपनिष्पाद्यो य उदात्तानुदात्तविकारः। तथा च नारदः। 'उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा। त्रैस्वर्ये स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते॥ उच्चनीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः। तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानंति शैक्षिकाः॥' स्वरास्त्रय इति। त्रय एव ऋग्यजुर्विषयाः। पञ्च सप्त च सामसु। ह्रस्व एकमात्रो दीर्घो द्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रः। 'निमेषकाला मात्रा स्यात्'इत्यौदव्रजिः। तथा च नारदः। 'निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरा' इतिशब्दः प्रकारार्थः। अनेन [illegible] कालतो हेतोः स्वरतश्च विषयविभागनियमः। तथा च [illegible]। 'स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वारित एव च। व्यंजनान्यनुवर्तते यत्र तिष्ठति स स्वरः'इति। 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि'॥११॥ व्याख्यातमेतत्। 'उदात्ते निषादगांधारावनुदात्त ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः॥ १२। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठःशिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ता

ओकार औकारश्च कंठोष्ठाभ्यां जातौ ॥ १८ ॥ एकारस्य ओक
रस्य च सवर्णग्राहकत्वादैकारस्य औकारस्य चैतेषां चतुर्ण
संध्यक्षराणां सम्बन्धिनी अर्द्धमात्रा कण्व्या कंठजा भवतीत्यर्थ
अध्यर्द्धास्तालवोष्ठस्थाना इति ॥ १९ ॥ स्पष्टार्थौ ॥ २० ॥ २१
अयोगेति । अनुस्वारो विसर्गश्च ×क ×पौ च इति चत्वार
ऽयोगवाहाः । तथा चौदव्रजिः । 'अयोगवाहा अः इति विसर्जनी
×क इति जिह्वामूलीयः ×प ×फइत्युपध्मानीयः अंइत्यनुस्व
रः नासिक्यः । न विद्यते योगः संयोगो वर्णांतरेण येषां ते
योगवाहास्ते चाश्रयस्य ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं ये
त आश्रयस्थानभाजिनः । अन्ये तु यमानप्ययोगवाहान्मन्यंते ते
मतेऽयोगवाहशब्दः अश्वसमितावयवो रूढिशब्दोऽश्ववर्णवद्वेदि
व्यः अनुस्वारस्वरूपमाह । 'अनुस्वारप्रकृतिस्तु पाणिनिनैव कथि
'मोनुस्वारः' इति ॥ २२ ॥ मूलम् ॥ 'अलाबुवीणानिर्घोषो दंतमूल
स्वरानुगः । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३
अलाबुः तुंबी अलाबुयुक्तवीणाया निर्घोष इव शब्दो यस्य सोऽलाबुवी
णानिर्घोषः स्थानं दन्तमूलं तत्र भवो दन्तमूल्यः स्वरानकारादीन
गच्छत्यनुभवतीति स्वरानुगः हकाररेफयोः शषसेषु च सदा भवति
तथा च नारदः । 'आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्व
नुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमायतिम्' इति । 'अ
स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च
नासिकोष्ठौ च तालु च' इतीमं श्लोकमनुवादरूपं केचित्पठंति
॥ २३ ॥ 'अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठौ
विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्द
ंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजये
त् ॥ २५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते । एवं रंग

हकारादारभ्याल्करात् । उक्तादन्यः शेषः । अनुप्रदानं स्वस्था
नादिकं घोषादि अनु प्रकर्षेण दीयते इत्यनुप्रदानम् 'द्वौ नाद
नुप्रदानौ' इत्यौदव्रजिः॥२८॥ अमोऽनुनासिकानह्वौ नादिनोह इ
स्मृताः । ईषन्नादा यण्जसः श्वासिनश्च खफादयः ॥ २९ ॥ अ
प्रदानतां हतोर्वर्णानां भेदं शृणु । अमिति प्रत्याहारः अमङणन
अनुनासिका इति स्वस्थानैरधिकाराःअनुपाठात् । नासिकामनुभ
तीत्यनुनासिकम् । अमङणनमोऽनुनासिकानिमान् जानीयात्
तथा च पाणिनिः । 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' । अह्वाविति
अकारो रेफश्च हकारो झभघढधष् एते अनुनासिका अमाः
संतौ रेफहकारौ नेति व्याख्यातं पाठद्वयात्।अह्वादयो नादोऽ
नादिनःस्मृताःक्वचिदमोऽनुनासिकानह्वाविति पाठःतत्रामृप्रत्
अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् यमङणनम् ए
अमां हकाररेफवर्जितानां विकल्पेनानुनासिकत्वं अमान्तु नित्यम्
तथा च शौनकः । 'सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतोपधां
अनुनासिकोप धा' इति । तथाऽकाश्चेति करणे युक्तः पृक्तो द्राघित
शाकलेनेति । अकाररेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं द्वितीयपाठे हक
रेफयोरनुनासिकत्वप्रतिषेधः । ईषन्नादा मनागुनादा यणः कथि
जशो जबगडदश् एते चेति।खफादयः खफछठथा एते श्वासोऽस्त्येषा
मिति श्वासिनः श्वासो घोषाणां तृतीयात् प्रथमानामघोषाश्चतुर्था
नां युग्मासोष्मणामित्यौदव्रजिः । ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोधामे
तत्प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि । चरः चट
[illegible], शषशर् एतन्नामकानीषच्छ्वासाञ्जानीयात् गोर्धाचो धाम
[illegible] च्छ्वासमाचक्षते वर्णविदःशास्त्रानुपूर्व्यमितिय उक्ताःअथ
प्रयत्नविवेकंसुगमोपायेनाह । 'अल्पप्राणो विवारश्च श्वासोऽघोषत्व
थैव च । आद्यानां वर्गवर्णानां प्रयत्नः समुदाहृतः ॥ १ ॥

वर्गद्वितीयवर्णास्तु≍क≍पाभ्यां सविसर्गकाः । श्वासाघोषविवाराख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ २ ॥ घोषसंवारनादाल्पप्राणा वर्गतृतीयकाः ॥ घोषसंवारनादाख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ ३ ॥ सानुस्वारचतुर्थास्तु वर्णा वर्गेषु कीर्तिताः ॥ महाप्राणं विना प्रोक्ता अल्पप्राणाधिकास्तथा ॥ ४ ॥ वर्णपंचमवर्णास्तु घोषसंवारनादकाः ॥ यमयोवावसानास्तु वर्णाः प्रोक्ता विचक्षणैः ॥ ५ ॥ घोषसंवारनादाल्पप्राणकाः सुगमोक्तिभिः ॥ सादयः सान्तमादाय महाप्राणाधिकास्तथा ॥६॥ विवाराघोषश्वासाख्यप्रयत्नाः परिकीर्तिताः ॥ घोषसंवारनादाख्यमहाप्राणास्तथैव च ॥ ७ ॥ हकारस्य तु विज्ञेयाः प्रयत्नाः शब्दवित्तमैः ॥ यंत्रचतु-

कखचछटठतथपफयमाः ≍ क ≍ पविसर्गाःशषसाः२६एतेश्वासाघोषविवाराः	कगङचजञटडणतदनपबमयमाः यरलवा एते २९ अल्पप्राणाः
गघङजझञडढणदधनबभमयमाः यरलवाः ३१ घोषसंवारनादाः	खघछझठढथधफभयमाअनुस्वार विसर्ग≍क≍प शषसहाः२८एतेमहाप्राणाः

वाह्यप्रयत्नाः	विवाराघोषश्वासाल्पप्राणाः	विवारश्वासघोषमहाप्राणाः		संवारनादघोषाल्पप्राणाः उदात्तानुदात्तस्वरिताः			संवारनादघोषामहाप्राणाः	
अक्षराणि	कचटतप	खछठथफ	शषस	गजडदब ञमणन	अइउऋ लृएऐ ओऔ	यरल व	घझढधभ	ह
आभ्यंतरप्रयत्नाः	स्पृष्टः		ईषद्विवृतः	स्पृष्टः	संवृतः ह्रस्वः विवृतः	ईषत्स्पृष्टः	स्पृष्टः	ईषद्विवृतः

ष्कं चात्र लेख्यम् ।'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोंगुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ॥ उपांत्यमध्ये स्वरितं द्रुतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोंगुलिम् ॥

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूले तु नासाग्रे प्रचयः स्मृतः ॥ उदात्तं भुवि पातव्यं प्रचं नासाग्रमेवच । हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं तु तिर्यग्जात्यादिरीरितः ॥अधो रक्तोऽनुदात्तः स्यादुदात्तोऽताम्र ईरितः । उपरिरक्तास्तिरोरक्तो वा स्वरितश्च कीर्त्तितः ॥ स्वारितपरा अताम्राः प्रचयाः परिकीर्तिताः । एकपदे नीचपूर्वोऽपूर्वो वाच्यवान्यतरयुक्तो जात्यः॥ जात्ये तु पितृदानवद्धस्तम् । अंतोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तनीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमितिनवपदशय्या ॥४५॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां।स्वर्बृहस्पतिरिंद्राबृहस्पती ।अग्निरित्यंतोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वइत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वारितं हविषां मध्योदात्तं स्वरितिस्वरितं बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिंद्राबृहस्पतीतित्र्युदात्तम्। अनुदात्तो हृदि ज्ञेयोमूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४६ ॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रश्चैव वायसः ॥ शिखी रौतिं त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥ ४७ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्॥ न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात् ॥ ४८ ॥ सुतीर्थादागतंव्यक्तंसाम्नायंसुव्यवस्थितम् ॥ सुस्वरेणसुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ४७ ॥ मंत्रे हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह॥स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५० ॥ अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ॥ अक्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५१ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५२ ॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामाभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५३ ॥ शंकरः शांकरीं प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते ।

वसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ॥ उद्धर्तुकामः स-
नकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥१॥' नटराजराजः वि-
श्वरूपविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य वागाद्यगोचरत्वेन तत्प्र-
काशकत्वान्नटराजराजः तांडवादिविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीण-
त्वस्य त्वन्यत्र नटादावपि सत्त्वात् । स स्वात्मज्ञापनाय ढक्कानि-
नादव्याजेन सनकादीनुद्धर्तुकामोऽयं नवपञ्चवारं स्वांतर्गतात्मतत्त्वं
प्रकटयितुं तदवसाने ढक्कां ननाद । अहं तदेतद्विततनिनादो-
द्भूतवर्णाद्यात्मकमाद्यमतिरहस्यं मातृकारूपेण सनातनमपि
शब्दशास्त्रप्रवृत्तये किंचिद्वैलक्षण्येन श्रीशिवेनोक्तं शिवसूत्रजालं
शिवसंबंधिसूत्रसमूहं कल्याणरूपसूत्रसमूहं वा विमृशे नितरां
स्फुटीकरोमि विमर्शे इति छांदसप्रयोगः ॥ १ ॥ अनुबन्धाः

तां कारणत्वतः। इकारः सर्ववर्णनां शक्तित्वात्कारणं मतम् ॥ ७॥ जगत्स्रष्टुमभूदिच्छा यदा ह्यस्य तदाभवत् ॥ कामबीजमिति प्राहुर्मुनयो वेदपारगाः ॥ ८॥ अक्षरार्थः स्पष्ट एव कामबीजस्वरूपं तंत्रांतरे। 'स्वप्रकाशपरमात्मवस्तुनो दृश्यमानजगतः सिसृक्षया॥ कामतः परशिवप्रवेशनं कामबीजमिदमेव निश्चितम्' इति। 'बीजं बिंदुद्वयारूढं सार्द्धं योनिस्वरूपकम् ॥ महाकामकलारूपमात्मानं चिंतयेत्प्रिये' इति श्रीरुद्रेणोमां प्रत्युक्तम् ॥ ८ ॥ उक्तमेव द्रढयति 'अकारो ज्ञप्तिमात्रः स्यादिकारश्च कला मता। उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥ ९ ॥' उकार इति उर्व्यापकत्वेनेश्वर आसीदित्यर्थके उणीश्वर इत्यत्रोति भावः।नन सर्ववेदान्तेषु परमेश्वर एक इति निश्चितत्वात् मायामीं चित्कलामाश्रित्य जगद्रूपोऽभूदित्युक्तेरद्वैतहानिःस्यादित्याशंक्याह। 'ऋलृकसर्वेश्वरो मायां मनोवृत्तिमदर्शयत् ॥ तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ॥ १० ॥' ऋपरमेश्वरः लृमायाख्यां मनोवृत्तिमदर्शयत् तामेवाश्रित्य स्वेच्छया जगज्जनयामासेत्यर्थः। ऋपरमेश्वरइत्यत्र 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम्' इति श्रुतिः प्रमाणम्। ऋतमिह तपर इदुदित्तिवत्। ऋत्पदार्थमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इतिश्रुत्यन्तरम् श्रीतंत्रेऽपि' मम चाभून्मनोरूपं लृकारः परमेश्वरी' इति ऋलृवर्णौ यथा तादात्म्यमापन्नौ संध्यादिकार्यं कुरुतस्तथा मायेशावपि जगत्कार्यं कुरुत इति भावः ॥ १० ॥ तादात्म्यमेवाह 'वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते। चंद्रचंद्रिकयोर्यद्वद्यथा वागर्थयोरिव ॥ ११ ॥' इवेह पादपूरणे। अत्र प्रकृते भेदलेशो वास्तव इत्यर्थः ॥११॥ 'स्वेच्छया स्वस्य चिच्छक्तौवि... ।ळ्यत्यसौ ॥ वर्णानां मध्यमं क्लीवमृलृवर्णद्वयं विदुः ॥१२॥' असौ परमात्मा स्वेच्छयैव स्वसंबंधिचिच्छक्तौ चिदाभा

सग्रहणयोग्यायांमायायां निमित्तभूतायां विश्वं जनयति । 'मम
योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्'इति श्रीमुखोक्तेः । क्वीवं
ब्रह्मरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु जन्यजनकभावेऽ द्वैतहानिः स्या-
दित्याशंकायां 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'इति श्रुतिमाश्रित्याह ।
'एओङ् मायेश्वरात्मैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु ॥ साक्षित्वात्सर्व-
तानां स एक इति निश्चितम्'॥ १३ ॥ जन्यजनकत्वं
च स्वस्यैव तत्तद्रूपेण विवर्त्तनादितिनाद्वैतहानिः । अकारो
काराभ्यां निष्पन्नप्रणवरूपेणोंकारेण सगुणनिर्गुणयोरैक्ये
बोधिते तेनैव दृष्टांतेन सर्वत्रैक्यबुद्धौ द्वैतनाशो ध्वनितः । सम-
ष्टिव्यष्टिभेदेन पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च समन्वयबो-
धकमिदं सूत्रम् । अकारात्मकः ईमायायुक्तः सन् य एरूपः स
ओङ् अनुज्ञानरूपः प्रज्ञानात्मना सर्ववस्तूनामेकत्वादद्वैतोपप
तेर्न नानात्वम् । जन्यजनकत्वं च स्वयं प्रविश्य तत्तद्रूपेण वर्त्तत
त्यर्थः । वटबीजन्यायेन च पूर्वसूत्रद्वयजनितं वर्णपञ्चकमेव स-
लजगत्कारणमिति प्रागुक्तमुत्तरसूत्राणामपि तस्मादेव संभवः
ष्टिव्यष्टिभेदेषु पूर्ववर्णयुताद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च सं-
योगजनकमिदं सूत्रं समन्वयबोधकमप्येकत्वेनोक्तं सर्ववेदसंमतं
च । तथा हि सनकदक्षिणामूर्त्तिसंवादे महावाक्यविवरणे 'शृणुत्वं
सावधानेन चतुर्णामपि साम्यता । देवानाञ्च महाभाग चतु-
ष्काणामिहोच्यते ॥ ब्रह्मशब्देन यद्वस्तु तत्प्रज्ञानमिहोच्यते ।
प्रज्ञानं ब्रह्म यस्माद्धि तस्माद्ब्रह्माऽस्म्यहं ततः ॥ यतो जीवोऽपि
ब्रह्मैव ततस्तत्त्वमसीति वै । अन्यस्य वारणार्थाय ह्ययमात्मेत्यथर्व
णे' ॥ इति ॥ १२ ॥ ननु स्वात्ममूर्त्तस्य परमेश्वरस्य कथं
गत्कारणत्वं तत्राह 'ऐऔच् ब्रह्मस्वरूपः सञ्जगत्स्वांतर्गतं
ः ॥ इच्छया विस्तरं कर्त्तुमाविरासन्महामुनिः ॥ १४ ॥'

ईक्षणानंतरं स्वांतर्गतं स्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेण स्थितं जगद्विस्ता रयितुमिच्छुः ऐआदिशक्तियुतः अकाराक्षरः पूर्वगताकारेका दीर्घयोगस्येव ऐकारत्वमेकत्वं च सम्यग्ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरो यः पूर्वसूत्रगतः स एव अकारदीर्घोकारदीर्घस्येव योगे औकारत्वं यः प्रज्ञानात्मा मायाशबलितः स औकारः य आऊ इति॥१४॥एवं शिवादिप्रकृत्यंतानां चतुर्दशतत्वानामुद्भवं वर्णयित्वा पंचभूता द्युद्भवमग्रिमसूत्रस्य वर्णैराह । 'भूतपंचकमेतस्माद्धयवरमहेश्वरात्॥ व्योमवाय्वम्बुवह्न्याख्यभूतान्यासीत्स एव हि ॥१५॥ 'हयवररूपा न्महेश्वरात् सएवपरमेश्वरएव॥१५॥ 'हकाराद्व्योमसंज्ञश्च यकाराद्वायु रुच्यते ॥ रकाराद्वह्निस्तोयं तु वकारादिति शैववाक् ॥ १६ ॥' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निर ग्नेरापः' इतिश्रुतेरेतस्मात्परमेश्वराद्भूतपंचकमाकाशादिप्रपंचकारण मासीदिति॥१३॥नन्वस्मिन्सूत्रे भूतपंचकमासीदित्युक्तंतत्राकाशादि चतुष्टयमेवोक्तं.न पृथ्वीति तत्राह । 'आधारभूतं भूतानामन्नादीनां च कारणम् ॥ अन्नाद्रेतस्ततो जीवः कारणत्वाल्लणीरितम् ॥ १७ ॥'भू तानामुद्भिज्जस्वेदजजरायुजांडजानां प्रधानकारणत्वादाधारभूतंपृ थ्वीति लणितिशब्देनोच्यते ॥ १७ ॥ पुनस्तन्मात्रोत्पत्तिक्रममाह 'शब्दस्पर्शौ रूपरसगंधाश्चञमङणनम् ॥ व्योमादीनां गुणा एते जानीयात्सर्ववस्तुषु ॥१८॥ 'पञ्चवर्गेष्वंतिमवर्णा गुणास्ते च पांच [illegible] त्रे संतीति भावः ॥ १८ ॥ द्वाभ्यां कर्मेंद्रियोत्पत्ति [illegible] । 'वाक्पाणी च झभञासीद्विराड्रूपचिदात्मनः ॥ सर्वजंतुषु [illegible] स्थावरादौ न विद्यते ॥ १९ ॥ वर्गाणां तुर्यवर्णा ये [illegible] हि ते ॥ घढधष् सर्वभूतानां पादपायुउपस्थकाः ॥ २० ॥' संध्यभावश्छांदसः । अन्यत्स्पष्टम् ॥१९॥२०॥ ज्ञानेंद्रि यसंभवमाह । 'श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वाधीद्रियपंचकम् ॥ सर्वेषा

अथ चक्रम् ।

अ	अकारं ब्रह्मात्रं निर्गुणब्रह्माक्षरः सः
इ	इकारश्चिरन्तमायानन्तिमामाश्रित्य कामबीजं भूत्वा
उ	उकारं व्यापकः सगुण ईश्वरः संपन्नः । अत्र द्वैतशंकायामाह
ऋ	ऋकारः परमेश्वरः
ऌ	ऌकारं मनोवृत्तिमाश्रित्य चराचरमजीजनद्वृत्तिवृत्तिमतोर्द्वैताभावेन चंद्रचंद्रिकयोरिवैक्यम्।तथा च ऌवर्णः पृथगेव न द्वैतम्
ए	अकारेकारसंयोगादेकारः स च मायासहित ईश्वरः सचैक एव
ओ	अकारोकारनिष्पन्न ओकारः निर्गुणब्रह्म सगुणब्रह्म चानेन दृष्टांतेन जन्यजनकभावद्वैतशंकापास्ता वटबीजन्यायेनाद्वैतासमर्थनञ्च
ऐ	स्वान्तर्गतजगद्विस्तारयितुमिच्छुरादिशक्तियुत ईश्वर आकारदीर्घैकारयोगात्तत्सिद्धेः
औ	आऊ इत्यादिभिन्न आविर्भूतजगद्विस्तारयितुमुद्युक्तः ततः परमेश्वरात्

ढ	आकाशः	ञ	पृथिवी	ण	रसः	ध	पादौ	च	त्वक्	ख	प्राणः	थ	उदानइति प्राणपंचकमासीत्	क	पुरुषः	स
प	वायुः	ञ	शब्दः	न	गंधःश्रवणं	ढ	पायु	ग	चक्षुः	फ	अपानः	च	मनः	प	प्रकृतिः	ह.
घ	जलम्	म	स्पर्शः	झ	वाक्	ध	उपस्थ	ड	घ्राणं	छ	समानः	ट	बुद्धिः	श	रजः	
र	अग्निः	ठ	रूपम्	भ	पाणीआनिदारमनोधिराद्पाय	ज	श्रोत्रम् च कर्मेंद्रियपंचकमासीत	द	जिव्हेति ज्ञानेंद्रियपंचकर्मा	ठ	व्यानः	त	अहंकृतिः	प	तमः	

[illegible] पुरुषः [illegible] तत्वातीतः सर्वसाक्षी पुरुषोत्तम [illegible] अथ तत्वमाह [illegible] कीर्तनात्परम् मन उत्पन्नं तत्रैव [illegible] [illegible] भवतीति सिद्धम् ।

पि । मातृकावर्णानां पौर्वापर्य्यं परित्यज्येति ध्येयम् । तदुक्तं । 'म-
हादेवो मुनींद्रेभ्यो मातृकामेन संजगौ । पौर्वापर्य्यंपरित्यज्य प्रत्याहा-
रप्रवृत्तये ॥ सर्वथा सापि नो त्यक्ता चोत्कुरित्यादिदर्शनात् ।' कि-
ञ्च'स्पर्शांतस्थोष्मसंज्ञादिक्रमत्यागेन संभवेत्' इतिसनातनक्रमस्तु
श्रीशौनककृतवेदविभागप्रश्नोत्तरत्वेनश्रीसूतेनवेदाविर्भावार्थ प्र-
टीकृतः । श्रीमद्भागवतद्वादशस्कंधे तथाहि । 'शौनक उवाच । पै-
लादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः । वेदाश्च कतिधा व्यस्ता
एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ सूत उवाच । समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्र-
ह्मणः परमेष्टिनः । हृदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ य-
दुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं
धूत्वा यांत्यपुनर्भवम् ॥ ततोभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्व-
राट् । यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ शृणोति य इमं
स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्ति-
राकाश आत्मनः । स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स
सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अ-
काराद्या भृगूद्वह । धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ते-
नाक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदी-
र्घादिलक्षणम् ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृ-
तिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया।' इति ॥ व्याख्यातं चैतच्छ्रीस्वा-
मिचरणैः । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्ण-
पुटपिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते य-
[illegible] योगशास्त्रेकथ्यते ॥ १ ॥ यस्य नादस्योपास-
[illegible]करणस्य मलं धूत्वापोह्य किंभूतं मलं द्रव्यमधि-
तं क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदैवतमेवं त्रिधाख्या यस्य तथाभूत-
। तत्र नादोपासनतो यथा मोक्षः सोपि वर्णितस्तदुत्पत्ति-

यि । मातृकावर्णानां पौर्वापर्य्यं परित्यज्येतिध्येयम् । तदुक्तं । 'म हादेवो मुनींद्रेभ्यो मातृकामेव संजगौ । पौर्वापर्य्यपरित्यज्य प्रत्याहा रप्रवृत्तये ॥ सर्वथा सापि नो त्यक्ता चोऽकुरित्यादिदर्शनात् ।' किं च'स्पर्शांतस्थोष्मसंज्ञादिक्रमत्यागेन संभवेत्' इतिसनातनक्रमस्तु श्रीशौनककृतवेदविभागप्रश्नोत्तरत्वेनश्रीसूतेनवेदाविर्भावार्थं प्रक टीकृतः । श्रीमद्भागवतद्वादशस्कंधे तथाहि । ' शौनक उवाच । पै लादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः । वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ सूत उवाच । समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्र ह्मणः परमेष्ठिनः । हृदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ य दुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यांत्यपुनर्भवम् ॥ ततोभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्व राट् । यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्ति राकाश आत्मनः । स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अ काराद्या भृगूद्वह । धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ते नाक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदी र्घादिलक्षणम् ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृ तिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया।' इति ॥ व्याख्यातं चैतच्छ्रीस्वा मिचरणैः । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्ण पुटपिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते य स्यान्नादन्नामापि योगशास्त्रेकथ्यते ॥ १ ॥ यस्य नादस्योपास नयाऽऽत्मनोंतःकरणस्य मलं धूत्वापोह्य किंभूतं मलं द्रव्यमधि भूतं क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदैवतमेवं त्रिधाख्या यस्य तथाभूत म् । तत्र नादोपासनतो यथा मोक्षः सोपि वर्णितस्तदुत्पत्तिपु

रस्सरंयोगशास्त्रे तथाहि । ' गुदध्वजांतरे कंदमुत्सेधाद्द्यङ्गुलं विदुः । तस्माद्द्विगुणविस्तारवृत्तरूपेण शोभितम् ॥ विदुर्विर्विदुः ' मापस्थाने मपं कुर्याच्छंदोभंगं नकारयेत् ' इति कविसंप्रदाया-द्विदुशब्दोऽत्रविदुपरो ज्ञेयः ॥ ' नाड्यस्तत्र समुद्भूता मुख्या-स्तिस्रः समर्थिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिंगला दक्षिणा मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्ना वंशमास्थिता ॥ ' वंशं पृष्ठवं-शाख्यम् । ' पादांगुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्म-स्थानं समापन्ना सूर्यसोमाग्निरूपिणी ॥ ' शिफाभ्यां जटाभ्याम् । ' तस्या मध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरंध्रं विदु-स्तस्यां पद्मसूत्रनिभं परम् ॥ आधारांश्च विदुस्तत्रमतभेदादने-कधा ॥ दिव्यमार्गमिदं प्राहुरमृतानंदकारणम् ॥ आधारकन्दमध्य-स्थं त्रिकोणमतिसुंदरम् । तत्र विद्युल्लताकारा कुंडली परदेव-ता । सुप्ताहिभोगसदृशाकृतिर्जीवसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाडीपथाश्रयः । आधारादुद्गतो वायुर्यथावत्सर्व-देहिनाम् ॥ देहं संव्याप्य नाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः ॥ अंगु-ष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने । नासारंध्रे मध्यमाभ्याम-न्याभिर्वदनं दृढम् ॥ बद्धात्मप्राणमनसामेकत्वं समनुस्मरन् । धारयेन्मारुतं सम्यग्योगोऽयं योगिवल्लभः ॥ नादः संजायते तस्य क्रमादभ्यसतः शनैः । मत्तभृंगांगनागीतसदृशः प्रथमो ध्वनिः ॥ वं-शिकास्यानिलापूर्णः वंशध्वनिसमोऽपरः ॥ घंटारवसमः पश्चा-द्घनमेघसमोऽपरः ॥ एवमभ्यसतां पुंसां संसारध्वांतनाशनम् ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पूर्वं हंसलक्षणमव्ययम् ॥ पुंप्रकृत्यात्मकौ प्रोक्तौ वि-दुसर्गौ मनीषिभिः । ताभ्यां क्रमात्समुद्भूतौ विन्दुसर्गावमानकौ ॥ हंसौ तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हंसप्रात्प्रकृतिस्तु सः । अजया कथिता ताभ्यां जीवोऽप्यमुपतिष्ठते ॥ पुरुषं स्वाश्रयं मत्वाप्रकृतिर्नित्य

माश्रिता॥यदा तद्भावमाप्नोति तदा सोहमियं भवेत् ॥ सकारार्णं
हकारार्णं लोपयित्वा ततः परम् । संधिं कुर्यात्पूर्वरूपं तदासौ
प्रणवो भवेत् ॥ आत्मभेदस्थितो योगी भावयेत्प्रणवं सदा ॥ स
जीवन्नेव मुक्तःस्याद्ध्रियते नात्र संशयः ॥ ' इति।त्रिवृत् त्रि-
मात्रः । कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणोंकारस्य त्रस्वरसमाम्नायांतर्भा-
वात् सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि । अव्यक्तो न प्रकटः प्रभव उत्प-
त्तिर्यस्य स तथा । तदेवाह । स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः
तमेव कार्य्येण लक्षयति । यत्तदिति । क्लीवत्वं लिंगविशेषणत्वाल्लि-
ङ्गं गमकम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इतिश्रुतेः । कोऽसौ परमात्मा
तमाह । इमं स्फोटमव्यक्तमोंकारम् । ननु जीव एव तं शृणोतु ने-
त्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिनाऽवृतिके श्रोत्रे सति जीव-
स्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य प-
रमात्मद्वारिकैवोति भावः । ईश्वरस्तु नैवं यतः शून्यदृक् शून्येऽ-
पींद्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य स तथा ' त्वमकरणः स्वराडखिल-
कारकशक्तिधरः' इतिश्रुतेः । तथा हि । सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्र-
बुध्यते न तदा जीवः श्रोता ॥ नेंद्रियत्वात् । अतो यस्तदानीं श-
ब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् । कोऽ-
सावोंकारस्तं विशिनष्टि सार्द्धेन । येनोंकारेण वाक् बृहती व्य-
ज्यते प्रकटीक्रियते । यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः परमात्मनः
सकाशाद्व्यक्तिः प्राकट्यम्॥४ ॥ किञ्च स्वधाम्नः स्वस्य धामाश्रयो-
र्थात्कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावा-
ऽपीत्याशयेनाह । सः सर्वमंत्राणामुपनिषद्रहस्यं सूक्ष्मं रूप-
र्थः । तत्र हेतुः । वेदानां बीजं कारणम् ' प्रणवश्छन्दसामिव'
महाकविः । [illegible] माह । सनातनं सदैकरूपं
तस्य ब्रह्मरूपत्वात् [illegible] पंचोत्पत्तिमाह । तस्य

ि तत्पशंन्तरांच्चातस्थभूपिताम् ॥ ४ ॥ विचित्रभापावितता
छन्दोभिर्गतुरुत्तरैः । अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम्॥५॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदो ह्यत्य
त्यतिजगद्विराट् ॥ ६ ॥' इति । पूर्वं वेदस्य त्रिकांडविपयस्य
...भापादितं 'वेदा ब्रह्मात्मविपयास्त्रिकांडविपया इमे' इत्या
दिना तदाकर्ण्योद्धवेनाशंकितं भगवज्जैमिन्यादिभिस्तथा कथं न
प्रतिपादितम् तत्र श्रीभगवतोत्तरितम् हेउद्धव शब्दब्रह्म स्वरूपतोऽ
र्थतश्च दुर्विज्ञेयमेव।तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम्।तत्र सूक्ष्मं ताव
त्स्वरूपतोपि दुर्ज्ञेयमित्याह । प्राणेंद्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं
पराख्यं ततो मनोमयं पश्यंत्याख्यं तत इंद्रियगम्यं
मध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिंद्रियप्रधानत्वात् ।
किञ्चानन्तपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेपस्य च तस्य का
लतो देशतश्चापरिच्छेदात् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह । गंभीरं नि
गूढार्थं तत एव दुर्विगाह्यं मतिप्रवेशानर्हम् ॥ तथा च श्रुतिः ।'
त्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीपिणः
गुहा त्रीणि निहता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥' इ
व्याख्यातचरेयं श्रुतिः । तत्र मनीपिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं रूपं द
यति । मयेति । मयांतर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् । अंतस्थत्वे
प्यपरिच्छेदमाह । भूम्नेति । आधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमा
ब्रह्मणेति । अविकृतस्यापि नियंतृत्वं घटयति । अनन्तशक्तिनो
भूतेषु सर्वप्राणिपु घोपरूपेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीपिभि
अत्यन्तसूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टांतः । बिसेपूर्णा तन्तुरिवेति ॥ २
ततो वैखर्य्याख्याया बृहत्या वाच उत्पत्तिप्रकारं सदृष्टांतमाह
'थेति । हृदयात् सकाशान्मुखाद्वारात् उद्गमते वहिः प्रकटयति
दृष्टांतिके दर्शयति । आकाशादिति । प्राणस्तदुपाधिर्हिरण

गणाश्चतुर्लवूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ १ ॥ ' यथा सर्वगुरु ऽऽऽ१ अंत्यगुरुः ॥ऽ२ मध्यगुरुः ।ऽ। ३ आदिगुरुःऽ॥ ४ चतुर्लघुः ॥॥ । यत्र गणत्रयमुल्लंघ्य यतिर्दलयोश्च सैव पथ्या स्यात् ॥ २ ॥ उल्लंघ्य गणत्रयमादिमंशकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ॥ यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ३ ॥ उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ॥ चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ४ ॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ॥ शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ५ ॥ प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ॥ लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ६ ॥ आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥ दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवद्भुजंगेशः ॥ ७ ॥ आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ॥ यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥ ८ ॥ ' इत्यादीनि बहूनि मात्राछंदांसि संति तानि च पिंगलादिभ्योऽवसेयानि । यतिर्विच्छेदसंज्ञक इति दलशकलवर्द्धपर्यायो । लक्ष्म लक्षणम् । वर्णच्छंदसां च षड्विंशतिजातयः संति तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे । ' आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतैः ॥ तदूर्ध्वं चंडवृष्ट्यादिदंडकाः परिकीर्तिताः । शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहती पंक्तिरेव चात्रिष्टुप्चजगती चैव तथाऽतिजगती मता । शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥ धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः । विकृतिस्संकृतिश्चैव ।।तिकृति ... ति ॥ ' इति ॥ अथ क्रमादासुकृतिच्छंदांसि ।... ।... । उक्तायां गः श्रीः अत्युक्तायां गौ स्त्री । म-

कारैर्गुरुर्दर्पमालास्यात् यदि सौ जरगाजगत्समानिकास्यात्
तौ रौ जगौ यदा स्युस्तदा पृपद्वती । उक्ता कनककेतकं
तसजाजगौ चेत् भसजसगा मयूखसरणिः स्यात् । उक्त
पंकजधारिणी मसजसा गः यदि सौ जसगाः कुवेरकुटिका । उक्त
प्रमोदतिलका तभजा जगौ प्रज्ञामूलं मभनयगणगाश्चेत्स्युः यमौ
रौ विख्याता चञ्चरीकावलीगः । त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीह
वेदैरंध्रैर्म्नौ यसगा मत्तमयूरः । सचतुष्टयगाविह तारकवृत्तम्
सजसाः सगौच कथितः कलहंसः।सजसा जगौ च यदिमंजुभाषिणी।
मंजुमालिनीयदि रसौ सजौगुरुः।नगणयुगलमत्र रौगः प्रमोदः।कमठ
माह भकारचतुष्टयगौः उक्ता यदा तभसजगाः प्रभावती अशोकनामा
तरंप्रभावत्याः च नयुगलरजगुचेदशोकपुष्पम् । अखंडमंडनं म्रौ
रजौग्वगरसैःजलधि नगुरुयदि हरिवनिता।शक्वर्य्याम् चत्वारो मागौ
चेत्स्युःस स्यात्संकल्पासारः।उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः।
द्विःसप्तच्छिदलोलाम्भौ गौ यदि चेत्स्युः भोजसनकारगगइंदुवदना
नयुगरसलगैः स्वरैरपराजिता । रौ तकारौ गुरू चेत्स्युर्यदा वभ्रूल
क्ष्मीः । प्रतिभादर्शनमुक्तं स भतनगागः । सभसाजोगुरुयुगलंचवंश
मूलम् । नासाभरणं तोयोभतलागश्चयदा । चूडापीडं मभनयगण
गागुर्वत्र तोनोनयगुयुगमिह पारावारः । सगणो भगणो गौ यदि
मन्मथनामा तोयोभगणौ गौ चेद्याति सा रतिरेखा । अतिश
र्य्याम् । क्रीडितकटका यदि भः सौ मौ रुद्रैर्वेदैः । मो भो
चेद्यादि चार्वटकं स्यादिग्भिर्बाणैः म्रौ मो यो चेद्भवेतां सप्ताष्टैक
द्रलेखा । चित्रानामच्छंदः प्रोक्तं चेन्नयो मा यकारो । ननमयय
तेयं मालिनी भोगिलोकैः । इह पंचसकारकृता भ्रमरावलि
१ ... । नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् । गुरुनिधनमनु १४ ल
त.:।श:क.:। यत्र स्युर्मननरयगणाः कुमारलीला नागरैः

र्दूलविक्रीडितम् । भवेच्छायावृत्तं यमनसततयुग्मं चेद्यदा गस्तदा यत्र स्यान्मननससजगुरुकल्पलता पताकिनी । नयुगगुरुलघुनि रंतरं यदा प्रपंचचामरम् । अश्वैरश्चिभिर्यदा तो जतौ भनसगु कि रणकीर्तिः । कृत्याम् २० ज्ञेया सप्ताश्वपङ्क्तिर्मरभनयभलाश्चेत्सुवद ना । रसाश्वागैर्यो मो नयुगतयुगगा गस्तदा नाम शोभा । अंगा श्वागैर्मो मो नयुगतयुगमा गस्तदा भूरिशोभा । सभरा नो मयल गुरुश्च । कथितं मत्तेभविक्रीडितम् । सौरभशोभासाग स्याद्भमतनसनला गुरु यदि चेत् । पड्भगणाश्च गुरु यदि वीरविमानमिदं खलु वृत्तम् । प्रकृत्याम् २१ म्रभ्नै र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । रौ नरौ नरना भवंति खलु यशसा कनकमालिका । इह सप्तसकारकृता फणि पप्रथिता भवति प्रतिमा सप्तभकारविनिर्मितकायमिदं तडिदंत्र मत्र हि यकारा भवेयुर्यदा सप्तसा स्यात्फणीशोदिता विद्युदाली। अप्राकृत्याम् २२ मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरि भवति हंसी । वनवासिनी सजजं भरौ नसला यदा दशरविपतिश्च चतुर्भिर्यकारैस्त्रिभिश्चापि रेफैर्वारैर्नीराजना गैकयुक्तैः । यदि ति चतुःसगणा नयभा गुरु भवति स्वर्णाभरणम् । यत्र तना मः सगणगुरू चेदर्भकमाला । विकृत्याम् २३ नजभ जभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया। गोत्रगरीयो यदा चेद्भगणस्तौ नतनयनजा लगुरू सप्तभकारगला यदि तदा भवति ह चकोरकनाम । ... ... यानि ... हि च मत्तगजेंद्रम् । भः सभसजा भौ गुरुयुग्ममिह ... मकवृत्तम्।मुनिमितनगणा लघुगुरुविरचिततनुरमरचमरी। कृ ४ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ मनयाश्च यदि भवति तन्वी।

सौ सलगा विषमे दले भत्रितयं युजि गावुपचित्रा ॥ ३ ॥ वि-
लोमे वहित्रा ॥ ४ ॥ विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेवहि वेगवती
स्यात् ॥ ५ ॥ विलोमे वर्गवती ॥ ६ ॥ अयुजोर्यदि सौ सगौ युजोः
सभराल्गौ ननु सुंदरी मता ॥ ७ ॥ कोरकिता विषमे भगणा गौ
भवति समे चेत्कुसुमविचित्रा ॥ ८ ॥ विलोमे पाटलिका ॥ ९ ॥
पादे विषमे तजौ रगौ चेदन्यस्मिन्मनजरगाः शुकावली स्यात्
॥ १० ॥ विलोमे किंशुकावली ॥ ११ ॥ आख्यानकी तौ जगुरू
ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥ १२ ॥ जतौ जगौ गौ वि..
समे स्यात्तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ १३ ॥ तोजोविषमे रगौ
यदा चेत्सभराजश्च गुरू समे विलासवापी ॥ १४ ॥ स्यादयुग्मके
रजौ रजौ समे च जरौ जरौ गुरुर्यदामरावतीयम् ॥ इत्यर्द्धसमप्र-
तैकदेशः। प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनंतरम्। भ-
द्यथ भनभगास्स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥१॥ तृतीये
सकारयुगलंच भवति यदि चेत्तृतीयके अहिपतिभणितमिदं ..
यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ॥ २ ॥ त्रयमुद्गतासदृश..
पदमिह तृतीयमन्यथा जायते रनभगैर्ग्रथितं ..
मनीषिणः॥३॥नगसगणाश्चेत्प्रथमे जतौ भगौ च द्वितीयपदे भो..
कारौ चापि ततः स्तौ जो रगगं वरार्थिनी तुर्ये॥४॥आदौ चेन्मनभः
गुरुर्यदा नगणयकारौ जभौ ततो गुरुयुग्मम्। तो नो रनगणगास्तृ-
तीयचरणेनेदिष्टा मनजनया भवति च चतुर्थे॥५॥इति विषमवृत्तै-
देशः ॥ पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः। षष्ठं गुरु ..
मयं श्लोकः प्रकीर्त्तित इति । अस्य भेदाः .. ..दितानेष
अथ दंडकाः। नगुणयुगलमत्र चेत्सप्त रेफास्तदा ..
वृष्टिप्रपातो भवेत् ॥ १ ॥ प्रचितकसमभिधः स्याद्यदा ..
सप्त याः स्युस्तदा दंडकोऽसौ विशेषः ॥ २ ॥ चेदशोकपुष्प..

जोविशेषेण तेन तैजसद्वयेन हृद्गतदिवसविरहभरतापं सूचयंत्या प्रवृद्धप्रेमप्रपूरप्रपंचप्रसंगेन पयोधरद्वयादिव नेत्रपयोजद्वयादपि पयःपूरं परित्यजंत्याऽत्युत्पुलकाङ्ग्या मात्रा यशोदया कृतनीराजनो व्रजजनतामोददः स्वस्वस्थानविनिवेशितगोधनस्तन्मसमयपयोदानुपंगेण प्राप्तं कालिमानं दुग्धेन परिहर्तुं समागतेन धृतशांतवेपेण शेपेणेव दोष्णा कृतधेनुसेवनो व्रजावनो बन्धुतेन कनकेंद्रहपटासनावस्थिततपनबिम्बे स्वास्मिान्निवनिजोत्पत्तिकारणजातं शीतलिमानं विधातुं विहितप्रयासस्य सुंदरपयोभवयुग्मस्य शंकामुद्भावयन्नूरुयुगलमध्यवर्तितपनीयदोहनपात्र आरब्धदोहनस्त्रिलोकीमोहनः पातितलदोहधारापातरवमिश्रितगोपीगृहीतत्सलेहनचलद्ग्रीवाघण्टाभरणराणितसहवर्तिमहाककुत्कलितपृष्ठदे ... जित ... पृ ... विरजस्कीकृतांगो जननीसमर्पितसपायसरसस्वन्नैरवसायितसातनाशनकृत्यो व्रजे स्वल्पशशिकल्पतल्पप्रसूनपरिमलपरिमलितनिकुंजसदने विहारं विरचय्य सुखेन सह सावकाशं तस्थौ इत्यादि रचनाविशिष्टागद्यविशेषा ...

वर्णमात्राप्रस्तारयोरादौ मात्राप्रस्तारमाह। आदौ विलेख्या गुरवः प्रस्तार्यास्ताः समा यदि। आदौ लघुरथान्ये च गुरवो ... । ... प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेपं समानमितरेण ॥ उद्धृत्तं ...

द्विकलस्य	त्रिकलस्य	चतुष्कलस्य	पंचकलस्याष्टौभेदाः
S	IS	SS	ISS
II	SI	IIS	SIS
	III	ISI	IIIS
		SII	SSI
		IIII	IISI
			ISII
			SIII
			IIIII

षट्कलस्य त्रयोदशभेदाः

SSS	IISS	ISIS	SIIS	IIIIS	ISSI	SISI	IIISI	SSII	IISII	ISIII	SIIII	IIIIII

जोविशेषेण तेन तैजसद्वयेन ह्युद्गतदिवसविरहभरतापं सूचयंत
प्रवृद्धप्रेमप्रपूरप्रपंचप्रसंगेन पयोधरद्वयादिव नेत्रपयोजद्वयाद
पि पयःपूरं परित्यजंत्याऽत्युत्पुलकाङ्ग्या मात्रा यशोदया कृत
नीराजनो व्रजजनतामोददः स्वस्वस्थानविनिवेशितगोधनस्तन
न्मसमयपयोदानुषंगेण प्राप्तं कालिमानं दुग्धेन परिहर्तुं समागते
धृतशांतवेषेण शेषेणेव दोष्णा कृतधेनुसेवनो व्रजावनो वन्धुते
कनकेंद्रद्रुपदासनावस्थिततपनबिम्बे स्वास्मान्निवनिजोत्पत्तिका
णजातं शीतलिमानं विधातुं विहितप्रयासस्य सुंदरपयोभवयुग्म
स्य शंकामुद्भावयन्नूरुयुगलमध्यवर्तितपनीयदोहनपात्र आरब्धदो
हनस्त्रिलोकीमोहनः पातत्तलदोहधाराघातरवामिश्रितगोपीगृहोप
त्सलेहनचलद्ग्रीवाघण्टाभरणरणितसहवर्तिमहाककुत्कलितपृष्ठदे
शदढमहोक्षपरिवृढगर्जितनिरंतरितकाष्ठावकाशो व्रजयुवतिधृता
विरजस्कीकृतांगो जननीसमर्पितसपायसरसस्वन्नैरवसायितक
तनाशनकृत्यो व्रजे स्वल्पशशिकल्पतल्पप्रसूनपरिमलपरिमा
तनिकुंजसदने विहारं विरचय्य सुखेन सह सावकाशं तस्थौ इत्य
रचनाविशिष्टागद्यविशेषा उत्कलिकाप्रायनामकाः सन्तीत्यलम्॥
वर्णमात्राप्रस्तारयोरादौ मात्राप्रस्तारमाह। आदौ विलेख्या गुरवः
स्तावन्तस्ताः समा यदि। आदौ लघुरथान्ये च गुरवो विषमा यदि॥
प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण ॥ उद्धृत्तं गुरुल

द्विकलस्य	त्रिकलस्य	चतुष्कलस्य					पंचकलस्याष्टौभेदाः							
S	IS	SS	IIS	ISI	SII	IIII	ISS	SIS	IIIS	SSI	IISI	ISII	SIII	IIIII
II	SI													
	III													

षट्कलस्य त्रयोदशभेदाः

SSS	IISS	ISIS	SIIS	IIIIS	ISSI	SISI	IIISI	SSII	IISII	ISIII	SIIII	IIIIII

ङ्कतः १३ पृष्टांक १३ लोपे शिष्टं० ततोऽपरांकलोपाभावात्सर्वे लघव एवे ।।।।।।त्यवसीयते।चतुर्दशादिप्रश्ने चांकलोपाभावादस्त्यवादित्वमाधिकप्रस्ताराभावादिति सर्वत्र शेषांकसमा गणा भवंति एवं पट्कले दशमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने पृष्टे १० के शेषतः १३ लुप्ते शिष्टं ३ ततस्तृतीयांक एव लुप्यते तत्रैव गुरुता जायते ।।ऽ।। इदं जा तम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम्॥अथ मात्रामेरुः ' द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वांत्यैस्त्वेकमर्पयेत् ॥ एकद्वेकत्र्येकचतुःक्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ १ ॥ शीर्षांकात्परांकाभ्यां शेषकोष्ठान्प्रपूरयेत् ॥ मात्रामेरुरयं ज्ञेयः सर्वेषामपि दुर्गमः ॥ २ ॥ अस्मिन्मात्राप्रस्तारे एकगुरवो द्विगुरव एकलघवो द्विलघवः क इत्यादिप्रश्ने कति वा प्रस्तारसंख्ये इति प्रश्ने च मेरुणा देयमुत्तरं द्वंद्वे कोष्ठे समे विलिख्यांत्यकोष्ठेष्वेकमंकं लिखेत् । आदिकोष्ठेषु चैकान्तरमेकांकं लिखेत् । मध्ये शून्यकोष्ठे च पूरणीये । एषा प्रक्रिया पूरणीयकोष्ठं शिरःकोष्ठांकपरकोष्ठस्थांकावेकीकृत्य मध्यकोष्ठेऽङ्को देयः । एवं सर्वत्र यावदिच्छं कोष्ठकान्विरच्य मात्रामेरुः कर्त्तव्य इति क्रमो गुरुमुखाज्ज्ञेयः । तथा च षट्कले सर्वत्र गुरुः एकगुरवः ५ द्विगुरवः षट् ६ सर्वलघुः ७ सप्तकले सर्वलघुः १ एकगुरवः ६ द्विगुरवः १० त्रिगुरवः ४ विषमकले सर्वगुरुभेदो नास्त्येव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । प्रस्तारतो विश्वासः मेरुरयमेककलातो नवकलांतानां लिखितो ज्ञेयः॥अथ मात्रापताका। उद्दिष्टसदृशा अंकाः स्थापनीयाः कलोपरि ॥ सर्वांतिमांकात् वामावर्तेन लोपयेत् ॥ १ ॥ एकलोप एकगुरुं द्विलोपे द्विगु

१				
१	१			
२	१			
१	३	१		
३	४	१		
१	६	५	१	
४	१०	६	१	
१	१०	१५	७	१
५	२०	२१	८	१

[illegible]

ssss चतुर
Isss क्षरप्र
sIss स्तारः
IIss
ssIs
IsIs
sIIs
IIIs
sssI
IssI
sIsI
IIsI
ssII
IsII
sIII
IIII
१६

एकाक्षरमेरुः

१	१
१	२	१
१	३	३	१
१	४	६	४	१
१	५	१०	१०	५	१
१	६	१५	२०	१५	६	१
१	७	२१	३५	३५	२१	७	१
१	८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१

[illegible]

नतु चतुरक्षरप्रस्तारे षष्ठो भेदः कीदृगिति प्रश्ने नष्टेनोत्तरं
षण्णां विभागे ३ लब्धो लघुः त्रयाणां सैकानां ४ विभागे २ ऽ
पुनर्द्वयोर्विभागे १ लब्धो लघुः पुनरेकमाधाय विभागे १ ऽ

पंचवर्णपताका ।

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	७	१४	२८	
	९	१०	१५	३०	
	१७	११	२०	३१	
		१३	२२		
		१८	२३		
		१९	२६		
		२१	२७		
		२५	२९		

नो लिखेत् ॥ ३ ॥ अत्र १।२।४।८ उद्दिष्टसदृशांकाः स्थापिताःएषु प्रथमादेकांकपूर्वांकासंभवाद्द्वितीयांकमारभ्यपंक्तिः पूर्य्यते । एकद्वियोगे ३ एकचतुर्योगे ५ एकाष्टयोगे ९ ततः पंक्तिपरित्यागो मेरौ त्रिगुरूणां चतुःसंख्यादर्शनात् । ततो द्विचतुर्योगे ६ त्रिचतुर्योगे ७ पंचचतुर्योगे ९ पूर्वागतत्वात्त्यज्यते । पुनर्द्व्यष्ट योगे १० त्र्यष्टयोगे ११ पंचाष्टयोगे १३ ततः पंक्तात्यागः ततोधस्तास्ताच्चतुरष्टयोगे १२ षडष्टयोगे १४ सप्ताष्टयोगे १५ दशाष्टयोगेतु १८ प्रस्ताराधिकत्वान्न संचार्य्यंते । एवं पताकापूर्त्तिः ॥ अथ वर्णमर्कटीविधिः ॥ वृत्तभेदकलावर्णलघुधीसुखसिद्धये ॥ मर्कटी कथिता प्राज्ञैस्तत्प्रकारो निरूप्यते ॥ १ ॥ षट्पंक्तिर्विलिखेत्पूर्वमू-

१	२	३	४	५	६	७	८	वृत्तम्	अष्टवर्णमर्कटीयम्
२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	भेदाः	प्रस्तारभेदाः २५६
३	१२	३६	९६	२४०	५७६	१३४४	३०१२	कलाः	प्रस्तारसर्वमात्राः ३०१२
२	८	२४	६४	१६०	३८४	८९६	२०४८	वर्णाः	प्रस्तारवर्णाः २०४८
१	४	१२	३२	८०	१९२	४४८	१०२४	लघवः	प्रस्तारलघवः २०२४
१	४	१२	३२	८०	१९१	४४८	१०२४	गुरवः	प्रस्तारगुरवः २०२४

र्ध्वाधोधःक्रमाद्बुधः । तिर्यक्पंक्तीर्विरचयेत्तासु स्वेष्टानुसारतः ॥२॥ प्रथमालयाँल्लिखेदंकानेकद्व्यादिक्रमात्सुधीः ॥ द्वितीयस्यां द्व्यादिकांकान् द्विगुणानुत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ प्रथमालीगतानंकान् द्वितीया[illegible]तांकैः ॥ गुणयित्वा क्रमात्पंक्तौ तुरीयायां लिखेत्कविः॥३॥ [illegible] तुरीयांकाँल्लिखेत्पंचमषष्ठयोः। तृतीयायां लिखेदंकानि-

इति लभ्यते। एवं लघोरपि चत्वार एकलघवो द्विलघवः ६ त्रिलघवः ४ सर्वलघुरेक इत्येकद्व्यादिलगक्रिया ॥ ॥ अथ संख्यानम्। लगक्रियांकानाम् १।४।६।४।१ इत्येवंरूपाणां मिश्रणे षोडशसंख्या लभ्यते।तथा च चतुरक्षरप्रस्तारस्य कियन्तो भेदा इति पृष्टे षोडशेति वदेत्। यद्वा ॥ ऽऽ उद्दिष्टांकसमूहे १५ सैकेपि षोडशत्वमेव लभ्यते ॥ अथाध्वानमाह ॥ ननु चतुरक्षरप्रस्तारे कियति भूतले प्रस्तार्य्यते इति पृष्टे प्रस्तारसंख्या १६ द्विगुणिता ३२ एकोना ३१ जाता । तथा चैकत्रिंशदंगुलिमितभूभागे स लिख्यत इति वक्तव्यम् ॥ १ ॥ अथ गणस्वरूपदेवताफलमित्रादिभावं चक्रेणाह । पुनर्मित्रामित्रादिफलं च । अन्यदप्यत्र बहुवक्तव्यमत उपरम्यते । किञ्च छन्दसामाविर्भावः। 'तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् । तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं प्रवदंति सोभूत्'इतिभूतिमैत्रेयोक्तस्वाक्षाद्विष्णुरूपस्वयंभुवोपि [illegible] दंडनीत्यान्वीक्षिक्यादिभिः सह श्रुतः। तथाहि।' ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत । शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चि

[illegible] [illegible] प्रस्तारादस्य [illegible] लभ्यते इति [illegible] १

१	२	३	४	५	६	वृत्तम्
१	२	३	५	८	१३	भेदाः
१	४	९	२०	४०	[illegible]	कलाः
१	३	[illegible]	[illegible]	३०	[illegible]	वर्णाः
१	२	५	१०	२०	३८	लघवः
०	१	२	५	१०	२०	गुरवः

एतच्चेत् मित्रामित्रादिविशेषफलमाह।

मित्र मित्रे	मित्र भृत्यौ	मित्र समौ	मित्र शत्रू	भृत्य मित्रे	भृत्य भृत्यौ	भृत्य समौ	भृत्य शत्रू
सिद्धिः	जयः	[illegible]	बहु पीडा	कार्य सिद्धिः	सर्व नाशः	हानिः	[illegible]
सम मित्रे	सम भृत्यौ	सम समौ	सम शत्रू	शत्रु मित्रे	शत्रु भृत्यौ	शत्रु समौ	शत्रु शत्रू
[illegible]	[illegible]	[illegible]	शून्यम्	शून्यम्	नारी नाशः	हानिः	[illegible]

अथ गणस्वरूपदेवताफलमित्रादिभावचक्रमाह ।

सर्व गुरुः	सर्व लघुः	आदि गुरुः	आदि लघुः	अन्त्य गुरुः	अन्त्य लघुः	मध्य गुरुः	मध्य लघुः	लक्षणम्
मगणः	नगणः	भगणः	यगणः	सगणः	तगणः	जगणः	रगणः	नामानि
SSS	III	SII	ISS	IIS	SSI	ISI	SIS	स्वरूपम्
भूमि.	स्वर्ग	शशी	जलम्	वायु.	तमः	रविः	अग्नि.	देवता
श्रीः	आयु	यशः	वृद्धि	भ्रमणम्	धनक्षय.	रोग.	मृति	फलम्
मित्रम्	मित्रम्	भृत्य	भृत्य	शत्रु	सम	समः	शत्रु.	मित्रामित्रे

व्यधात्क्रमात् ॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः । स्थापत्यञ्चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः । सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ इति । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिस्तथैव च । एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य ह्रत्स्वतः॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः। त्रिष्टु-म्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्॥स्पर्शस्तस्याऽभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः॥ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तातेति तृतीयस्कंधे । इह ब्रह्मणः सूक्ष्मरूपेण सर्वविद्यानामुद्भवो दर्शितो विशेषतो मातृका-क्षरस्योत्तरं किञ्चित्स्वरूपदर्शनपुरस्सरं व्याख्यास्याम इति ॥ तत्र मातृका हि चतुर्धा सविन्दुका सविसर्गका सोभया केवला च । तदुक्तं तंत्रसारे । 'चतुर्द्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता। सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते ॥ विद्याकरी केवला च सोभया वृद्धिकारिणी॥सविसर्गा पुत्रदा च सविन्दुर्वित्तदायिनी' इति। केवला तु साक्षाद्ब्रह्मरूपैव लिंगसंख्यारहितत्वादव्ययरूपा च'।सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्' इत्याथर्वणीश्रुतिप्रतिपादिताव्ययलक्षणयोगात् । सविसर्गा सविंदुका सोभया च मंत्रबीजरूपा ज्ञेया। 'विसर्गेण बिंदुना

चोभयाभ्यां या हि संगता। मातृका बीजरूपा सा मंत्रज्ञैः समुदा
हृता' इतियामलोक्तेः।कानि बीजानि किं कर्मकराणि चेति पार्वत्या
पृष्टः शंभुरुवाच।'कदाचिन्मेरुशिरसि देवर्षीणां समाजके।मंत्रबीजप्र
संगेन देवाः पृष्टा मुनीश्वरैः ॥ बीजत्वं कथमर्णानां प्रोच्यते मंत्र
वित्तमैः। रमाबीजं धराबीजं मायाबीजं तथा परम् ॥ व्यवहारः
कथमयं वक्तव्यं दयया च नः। यतो जातं तु यद्बीजं तन्नाम्नैव तदुच्य
ते। बीजाद्यथांकुरोत्पत्तिः सेचनेन प्रजायते । वर्णबीजादपि तथा
देवः साक्षाज्जपाद्भवेत् ॥ इति साम्येन बीजत्वमर्णानामपि विद्यते।
कल्पादौ वा यतो वर्णादाविर्भूतस्ततोऽमरः ॥ सवर्णो बीजतामाप
तन्नाम्नैव मुनीश्वराः ॥ ' रमाया बीजं कारणं रमाबीजं, रमैव बीजं
कारणं यस्य तद्वा रमाबीजम् ।' हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः।
इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयम्'तानि बीजानि कतिचिद्वक्ष्यामो वो हिताय वै।
यथा त्रिपुरसुंदर्या दक्षिणामूर्त्तये पुरा ॥ उक्तानि प्रीतया भक्त्या
तेनोक्तानि समासतः । स्वशिष्येभ्यश्च कृपया बीजानि प्राक्तनानि
वै'॥ तथा हि। 'पद्मा लक्ष्मीर्हरिणाक्षी सरोरुहनिवासिनी । कमला
रुक्मिणी चैव नारायणप्रियाऽपि च॥लक्ष्मीबीजानि सप्तैव कृत्रिमा
ण्यपराणि तु । श्रीम् ॥ १॥ परा भूतिस्तथा लज्जा मायापि सकला
कृशा । समस्तापि तथा क्षामा कृत्रिमाण्यपराणि तु । ह्रीम् ॥ २॥
कामः पञ्चेषुरेवं च मदनो मन्मथस्तथा । मारः प्रद्युम्नकंदर्पावक्
तान्यपराणि तु॥क्लीम् ॥ ३ ॥ वाग्भवं मूर्द्धबीजं च चारणं चंद्रे
श्वरः। चंद्रोपि चर्मवसनं वासनापि तथैवच ॥ चार्वंग्यपि च चर्मा
णमसत्यान्यपराणि तु ॥ ऐम् ॥ ४॥ शक्तिः शर्माऽपि विज्ञेयं श
च्छंके तथैव च। शक्तिबीजानि चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥ह
॥ ५॥ प्रणवं च तथा तारं त्र्यक्षंतोमापि त्र्यंबकः। त्रासतारव
नि बीजानि प्रणवस्य च ॥ ओम् ॥ ६ ॥ नमो विश्वं तथा

स्त्वपरो मतः ॥ लम् ॥ २३ ॥ चंद्रः शीतांशुरिन्दुश्च शर्वरीपति
व च । ताराधिपः सुधारश्मिः कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ चंद्रबीजे
द्वे ऐं ग्रां च ॥ २४ ॥ ऊर्मिर्वीचिस्तरंगश्च वंबीजोद्धार
इष्यते । वम् ॥ २५ ॥ स्तनबीजं कुचं चैवमुरोजो हृच-
मेव च । जंबीजानि च चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ जम्॥२६
शिवबीजं शंभुबीजं शर्वः शंकर एव च । गंबीजानि च चत्वारि
कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ गम् ॥ २६ ॥ इच्छाबीजं स्पृहा
कांक्षा लिप्साबीजं चतुर्थकम् । झंबीजान्येव ज्ञेयानि कृ० ॥
झम् ॥ २७ ॥ नर्तकीबीजमत्युग्रं वेश्यापि गणिकापि च । पण्यस्त्री
पंच बीजानि खमिति तत्स्फुटं त्विह ॥ खम् ॥ २८ ॥ छविर्दीप्ति
कांतिबीजं शोभापि सुषमा तथा । हांबीजान्येव चत्वारि कृ०॥हाम्
॥ २९ ॥ शुक्रबीजं तथा काव्यो भार्गवः कविबीजकम् । दैत्या-
मात्यो महेशानि सुरासुरनमस्कृते ॥ ग्रोंबीजपंचकं चैव कृत्रि० ॥
शुक्रबीजे द्वे ग्रों ल्ह्व ॥ ३० ॥ अभ्रबीजं च जीमूतमंबुदं जलद
वनम् । वींबीजानि च पंचैव कृ० ॥ वीम् ॥ ३१ ॥ अब्धिबीजं
तथा सिंधुः सांबरं सागरस्तथा । रुंबीजानि च पंचैव कृ० ॥ रुम् ॥
रंकाररुंकारयोर्भेदेन रमग्निबीजं रुमब्धिबीजं च ॥३२॥ कल्पबीजं
च संवर्तं प्रलयं क्षयबीजकम् । क्षामिकं क्षुरकं क्षौद्रं तथा कल्पां
तबीजकम् ॥ क्षुम् ॥ ३३ ॥ शतघ्नी श्यालिका श्याला शाद्वला
शुष्कला तथा । श्रींबीजानि च पंचैव कृ० ॥ श्रीम् ॥ ३४ ॥ अंबर
वस्त्रबीजं च शून्यं शक्तिरिति द्वयम् । हरितं हरिणीबीजं हरिद्रा
बीजमेव च ॥ ह्लींबीजानि च षड् देवि कृ० ॥ अंबरबीजे आम् हं
च ॥ ३५ ॥ स्कंदः कुमारबीजं च शरजन्मा षडाननः । शां
शीलिंगीबीजं तथा षण्मुखबीजकम् ॥ टंबीजानि च सप्तैव कृ०
- ॥३६॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीजकम् । चंबीजानि

चत्वारि कृ० ॥ चम् ॥ ३७ ॥ वेधोबीजं विधिर्ब्रह्मा स्वयंभूबीजमेव च । कंबीजानि च चत्वारि कृ० ॥ कम् ॥ ३८ ॥ गर्जितं स्वनबीजं च स्तनितं रसितं तथा। ठंबीजानि च चत्वारि कृ० ॥ ठम् ॥ ३९ ॥ वृष्टिबीजं च करकं वर्षोपलस्तु वार्षिकः। क्रूंबीजानि च चत्वारि कृ० ॥ क्रूम् ॥ ४० ॥ मृद्बीजं चैव ह्रींबीजं मृत्स्ना मृत्स्ना च मृत्तिका॥ह्रीम् ॥ ४१ ॥ प्रस्थबीजं सानुबीजं शिखरं पुष्करं तथा। म्लौंबीजोद्धार एवैतदन्यः कृत्रिमः स्फुटः॥ म्लौम् ॥४२॥ इति दक्षिणामूर्तिविरचितबीजकोशसारः ॥ अथास्योदाहरणान्यपि तल्लिखितान्येव कानिचिल्लेखामः ॥ तत्रादौ त्रिपुरामंत्रोद्धारः। [क्षी]रोदसंभवा भूतिः कामं वाग्भवमेव च । शक्तिः प्रणवलज्जेपि [ल]क्ष्मीः शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरीततया प्रोक्ता विद्याश्रीः षो[ड]शाक्षरी । त्रिकूटा सकलाभद्रे विद्येयं षोडशाक्षरी ॥ इत्युड्डाम[रे] ॥ रुद्रयामलेऽपि । हरिणाक्षी तथा माया कामं चैवाथ वास[ना]। शरत्त्र्यक्षं तथा क्षामा लक्ष्मीः शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरी[त]तया प्रोक्ता विद्याश्रीः षोडशाक्षरी ॥ वामकेश्वरेऽपि । लक्ष्मीः [प]रा मदनवाग्भवशक्तियुक्ता तारं च भूतिकमला कथितापि वि[द्य]ा। शक्त्यादिकं तु विपरीततया च प्रोक्तं श्रीषोडशाक्षरविधिः [शु]भमस्तु पूर्णः ॥ इति ॥ कूटत्रयमत्रापि न ग्राह्यं तंत्रांतरसंमतेर[न्य]था षोडशत्वं न स्यात् । कूटत्रयं वाग्भवकूटकामराजकूटशक्ति[कू]टभेदात् । ककारएकारईकारलकारमहामाया इति वाग्भवकूटम्। [ह]कारसकारककारहकारलकारमहामायाः कामराजकूटम् । [स]कारककारलकारमहामायाः शक्तिकूटमिति भेदत्रयम् ॥ [तत्]स्वरूपम् ॥ कएईलह्रीं हसकलह्रीं सकलह्रीं श्रीं[ह्रीं]क्लींऐंसौः ओंह्रींश्रींसौः ऐंक्लींह्रींश्रीम् ॥ अथ लक्ष्मीमंत्रो-

१ कूटं समूहस्तस्यैकत्वादेकत्वमेव पञ्चानां षण्णां चतुर्णां च वर्णानां गणतेऽन्यथा षोडशत्वव्याघातापत्तेः ॥

द्धारः॥ तदुक्तं रुद्रयामले। ह्रीरणाक्षी परा त्र्यक्षं लक्ष्मीबीज-
त्रयं त्विदम्॥विपरीततया प्रोक्तं सत्वरं फलदायकम्॥क्षामांशंकाधि
नीरं च तदंते द्विजसत्तम॥ अथैतत्स्वरूपम्॥ ओंह्रींश्रींलक्ष्मिमहा-
लक्ष्मिसर्वकामप्रदेसर्वसौभाग्यदायिनि अभिमतंप्रयच्छसर्वसर्वगते
सुरूपे सर्वदुर्जयविमोचिनिह्रींसःस्वाहा॥ अथ सरस्वतीमंत्रोद्धारः
शारदापटले। तारं लज्जा वाग्भवञ्च परा प्रणव एव च। बीजं प-
ञ्चशिरो ज्ञेयमंते ज्ञेयं नम इति॥ अथ स्वरूपम्॥ ओंह्रींऐंह्रींओं
वाग्देव्यै नमः॥ अथ तारामंत्रोद्धारो भैरवसर्वस्वे॥ तारं व्योपं तथा
कांता माया वाग्भवमेव च। कूर्चं चैव महेशानि ह्यन्ते फट्द्वयं
तथा॥ अथ स्वरूपम्॥ ओंह्रांस्त्रींह्रींऐंहूंउग्रतारेफट्स्वाहा॥ततो
भुवनेश्वरीमंत्रोद्धारः कुब्जिकासर्वस्वे। प्रणवश्च तथा माया कमला
मन्मथस्तथा। अंते विश्वं नाम मध्ये प्रोक्तं तुभ्यं महेश्वरि॥प्रोक्तो
यं भुवनेश्वर्या मनुस्तुर्याक्षराभिधः॥ अथ स्वरूपम्॥ ओंह्रींश्रीं
क्लींभुवनेश्वर्यै नमः॥ अथ मातंग्याः कुलसिद्धसंताने। तोमा काली
तथा लक्ष्मीवाग्गुराद्वयमेव च। चारुकं चयबीजानि ह्यादौ प्रोक्तानि
शंभुना॥अन्त्ये जिह्वा तथा पद्मं लज्जां नीरजमेव च। वासना पङ्कं
चैव वनं प्रोक्तं तु शूलिना॥अस्य स्वरूपम्॥ ओंक्रोंश्रींप्रींप्रींछ्रीं उ-
च्छिष्टचांडालिनि देवि महापिशाचिनि मातंगि देवि क्रींठः ह्रींठः
ह्रींठः स्वाहा॥अथ शारिकामंत्रोद्धारस्त्रिपुरशिरोमणौ॥ तारं माया
श्रिया कूर्चं सिंधुरं शून्यमेव च। कल्याणं शारिकादेव्या बीजं
सप्ताक्षरं स्मृतम्। अन्त्ये स्तंभं च विज्ञेयं शारिकामंत्रमुत्तमम्॥
अस्य व्यक्तिः॥ओंह्रींश्रींहूंह्रां आंशंशारिकायैनमः॥अथ राज्ञीमंत्रो-
द्धारः। तारं लज्जा श्रियमग्निः कामः शक्तिः षडक्षरः।बीजं च प-
ो ज्ञेयं ततः पल्लवमुद्धरेत्॥ भगवत्यै तथा राज्ञ्यै ह्यंते माया
मृ। एभिः सह मनुः प्रोक्तो राज्ञः पंचदशाक्षरः॥ स्वरू-

हया युते ॥ स्वरूपम् । श्रींह्रींह्रींऐंवज्रवैरोचनीयेह्रींह्रींफट्स्वाहा॥
अथ दक्षिणाकालीमंत्रोद्धारः श्यामारहस्ये । कुंतीत्रयं तीरयुग्मं
क्षामयुग्मं ततोभिधाम् । दक्षिणाकालिकेत्येवमंते कालीत्रयं पुनः॥
कूर्चयुग्मं परायुग्मं पयश्चैव सुरेश्वरि । दक्षिणाकालिकायाश्च ह्युद्वा-
विंशकार्णकः ॥ स्वरूपम् । क्रींक्रींक्रींहूंहूंह्रींह्रींदक्षिणकालिकेक्रीं
क्रींहूंहूंह्रींह्रींस्वाहा ॥ अथ श्यामामंत्रः श्यामातंत्रे । हरिणाक्षीं त
जिह्वां कालीजिह्वाचतुष्टयम्।ततः सुधारसे श्यामे कृष्णशापं विमो-
चय ॥ अमृतं स्रावय स्वाहा श्यामामंत्र उदाहृतः ॥ उदाहरणम् ॥
श्रींह्रींक्रांक्रींक्रूंक्रैंक्रौंक्रः सुधारसेश्यामेकृष्णशापंविमोचयामृतंस्राव-
य स्वाहा ॥ अथ कालरात्र्या उद्धारस्तत्कल्पे । प्रणवो वासना माया
मन्मथः कमला तथा । बीजं पञ्चाशिरो ज्ञेयं ततः पल्लवमुद्धरेत् ॥
ततो मध्येऽभिधां त्यक्त्वा ह्यंते सर्ववशं कुरु । नीरं देहियुगं चै
मध्ये त्यक्त्वाभिधां ततः ॥ गणेश्वर्यैं तथा चांते विश्वं च समु-
दाहृतम् ॥ अस्य व्यक्तिः । ओंऐंह्रींक्लींश्रींकालेश्वरि सर्वजनम-
नोहारिणिसर्वमुखस्तंभनिसर्वराजवशंकरिसर्वदुष्टनिर्दलिनिसर्वस्त्री
पुरुषाकर्षिणिवंदीशृंखलास्त्रोटय२ सर्वशत्रून्भंजय२ द्वेष्यान्निर्द
लय२ सर्वान्स्तंभय२ मोहनास्त्रेणद्वेषिणमुच्चाटय २ सर्वं
वशंकुरुस्वाहा देहि २ सर्वकालरात्रिकामिनिगणेश्वर्यैनमः ॥ अथा
न्नपूर्णामंत्रोद्धारः कामेश्वरीतंत्रे । तारं परापि कमला मीनकेतन ए
च॥विश्वं ततो भगवति माहेश्वरि ततः पुनः ॥ अन्नपूर्णे ठद्वयं च म
नुर्विंशाक्षरः स्मृतः ॥ व्यक्तिरस्य । ओंह्रींश्रींक्लींनमोभगवतिमा
हेश्वरि अन्नपूर्णेस्वाहा॥अथ कुलवागीश्वरीमंत्रोद्धारो मुंडमालायाः
प्रणवं मदनं चैव स्कंदं नारायणप्रियाम् । तटं तथेच्छाबीजं
ततः पल्लवमुद्धरेत् ॥ झपहस्ते ततः पश्चात्कुलवागीश्वरि तथा।
अंते च वासनाबीजं पद्मं कांक्षापि नीरजम्॥नर्तकीबीजमंभोजं प

णाक्षी व्योपः स्कंदं तथैव चापुरमापस्तथांते च सप्तपष्टचक्षरो मनुः॥ उदाहरणम् । ओंऐंह्रींहनुमतेरामदूतायलंकाविध्वंसनायांजनीगर्भसंभूतायशाकिनीडाकिनीविध्वंसनायकिलिकिलिबुबुकारेणविभीषणाय हनुमद्देवायओंह्रींश्रींह्रींह्रांफट्स्वाहा ॥ अथ भैरवस्य रुद्रयामले। प्रणवं मन्मथं चैवमभ्रबीजसमन्वितम् । अब्धिबीजं कल्पबीजं शतघ्नीबीजसंयुतम् ॥ मायां मध्येऽपि वटुकभैरवायनमो तथा । अन्ते यो भैरवस्यायं मनुरष्टादशाक्षरः॥उदाहृतिः । ओंह्रींवींरुंधुंभ्रींह्रींवटुकभैरवायनमःस्वाहा ॥ अथ महामृत्युंजयस्योद्धारं लक्ष्यामि । त्र्यक्षं हृज्जं शक्तिशोभेऽपि शंकां मा तस्माद्वै पाल्यं तथैव । तस्माच्छक्तिः खं शरद्धृज्जत्रासौ मंत्रोद्धारं देवमृत्युंजयस्य ॥ ओंजूंसः हंसः मांपालयपालय सोहंसः जूं ओम् ॥ अथ सुग्रीवस्य आगमशिरोमणौ । तारं माया वाग्भवं मन्मथं च शक्तिर्मध्ये सत्यक्त्वा तथांते कालीपद्मो कूर्चपद्मो समस्तापद्मो नीरं ह्वोप सुग्रीवमंत्रः॥ स्वरूपमाह । ओंह्रींऐं क्लींसः सुग्रीवदेवताय क्रोंठः हूं स्वाहा ॥ अथ नवग्रहमंत्राः । आदित्येंदुजशुक्राश्च गुरुः परमेश्वरि । एते पञ्च महेशानि पञ्चेपोवाणदेवताः॥भौमार्किराहवश्चैव त्रय एते मुनीश्वराः । देवस्य खंडपरशोर्लोचनत्रयदेवताः केतुश्च परमेशानि भूमेर्देवः प्रकीर्तितः । एते नवग्रहाः प्रोक्ताः शंभुः रुद्रयामले ॥ तत्रादौ पञ्चस्यादित्यस्य विश्वनाथसारोद्धारे । प्रणवं चांबरं लक्ष्मीर्व्योमबीजं तथैव च । बीजं तुर्यशिरो ज्ञेयं मनुर्यक्षरः स्मृतः ॥ ओंह्रीःश्रींआंग्रहाधिराजायादित्याय स्वाहा ॥ अथ बुधस्य स्वतंत्रे॥प्रणवं च तथा स्कंदं रसज्ञा च षडाननः॥मेऽपि मदनाथाय बुधाय च ततः परम्॥नीरश्च सोमपुत्रस्य मनुर्याक्षरः॥स्वरूपम्॥ओंह्रांक्रोंट मदनाथायबुधायस्वाहा ॥ अथ गुरोः स्यागमशिरोमणौ॥प्रणवं मृद्वबीजं च स्तनबीजसमन्वितम्॥शिरः

मातृका

ॐ ह्रीं क्लीं रह्लापिणकेतवे ऐं सौः स्वाहा

मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि

स्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामू

आत्मबीजमकारं च स्वान्तद्बीजमेव च

पैतामहमिति स्मृतम्॥अपरमनृतं ज्ञेयमकार

न्यं खमंबरं व्योम वैष्णवं चोति भाषितम् ।

न्युक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा

वधा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदे

शुद्धिबीजं तथा मेधा धीबीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं त

कारस्यानृतं परम्॥ ई ॥ ४॥ रतिबीजं तथा नंदा वा

जकम् । सायंमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥उ॥

जं तथा केशं मूर्द्धजं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्

गुरेचारि॥ऊ॥६॥पापबीजं तथा पापं किल्बिपं कल्मषं तद

बीजं [illegible] तत्त्वं परम ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्

ख्यातं स्वतंत्रे देववंदिते ॥ टम् ॥२७॥ पयोजं पंकजं पद्मं नीरजं चाम्बुजं तथा ॥ ठबीजानीह पंचैव कृत्रिमाण्यपराणि वै ॥ ठम् ॥ २८ ॥ सिंहिका सरसीबीजं रेणुकाबीजमेव च । अंजनीबीजकं ख्यातं डकारस्य मया शिवे ॥ डम् ॥ २९ ॥ वायुबीजं चानिलं च मरुद्बीजं समीरणम्। समीरश्चाशुगं ज्ञेयं वातं श्वसनबीजकम्॥ढकारस्य मयाख्यातमसत्यं यदतः परम् ॥ ढम् ॥ ३० ॥ भैरवतंत्रे यमपि वायुबीजमुक्तम् ॥ आशुगबीजे द्वे णं ढं च ॥ मार्गणं बाणबीजं च पत्रिणं चाशुगं तथा । णकारस्यानृतं चान्यत्प्रोक्तं भैरवतंत्रके ॥ णम् ॥ ३१ ॥ रात्रिबीजं तमोबीजं तामसीबीजमेव च । क्षपा च क्षणदाबीजमसत्यं यदतः परम् ॥ कुब्जासर्वस्वे ग्रंथे तकारस्य स्मृतं शिवे ॥ तम् ॥ ३२ ॥ बिलबीजं च विवरं सुषिरं नागलोककम् । थकारस्य मयाख्यातं तंत्रे वै कुब्जिकार्णवे॥ थम् ॥ ३३ ॥ चक्रिबीजं व्यालबीजं सर्पः काकोदरोरगौ । भोगिबीजं भुजंगं च भुजंगममिति स्मृतम् ॥ दकारस्याष्टबीजानि ह्यनृतान्यपराणि तु ॥ दम् ॥ ३४ ॥ पुष्पबीजं प्रसूनं च प्रसूतिः सुप्रजास्तथा ॥ धकारस्यानृतं चान्यात्त्रिपुरातिलके स्मृतम् ॥ धम् ॥३५॥क्षारबीजं च लवणं सैंधवं सूकरं तथा॥वाराहश्च नकारस्य शिरोमणौ मयोदितम्॥नम्॥३६॥मत्स्यबीजं मीनबीजं शफरीबीजमेव च । झषबीजं मयाख्यातं यस्य च्छिन्नाशिरोमणौ ॥पम् ॥३७॥कूर्मबीजश्च कमठं कर्कटोऽपि कुलीरकम्॥कच्छपं च फकारस्य शारदापटलोदितम्॥फम्॥३८॥ऊर्मिर्वीचिस्तरंगश्च बकारस्य [illegible] [illegible]तम्।

नमः सर्वांगे ॥ अथकरन्यासः । ओंअंकंखंगंघंङं आंअंगुष्ठाभ्यां नमः । ओंइंचंछंजंझंञं ईंतर्जनीभ्यां नमः । ओंउंटंठंडंढंणं ऊंमध्यमाभ्यांनमः । ओंएंतंथंदंधंनं ऐंअनामिकाभ्यां नमः । ओंओंपंफंबंभंमं औंकनिष्ठिकाभ्यां नमः । ओंअंयंरंलंवंशंषंसंहंक्षं अःकरतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदि शिरसि शिखायां कवचयोर्नेत्रयोरस्त्रे च न्यसेत् । नमः स्वाहा वषट् हुंवौषट् फट् इति क्रमेण न्यासांते वाच्यम् ॥ अथ ध्यानम् । हुंकारे धनुरब्जपंकजमुखे श्रीवक्रवक्षस्थले इडापिंग लमध्यपूर्णनयने ब्रह्मांडपिंडोदरे ॥ इंदूबाणधनुर्द्धरां बहुविधां पुष्पायुधां मोहिनीं तारापूर्णमुखीं भजे शिवकरीमंतर्महामातृके ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैरर्चयेत् । ते च लंपृथिव्यात्मकं गंधं कल्पयामि । कनिष्ठिकाभ्यां मुद्रां प्रदर्श्य, हमाकाशात्मकं पुष्पं तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां, यंवाय्वात्मकं धूपं तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां, रंवह्न्यात्मकं दीपं मध्यमांगुष्ठाभ्यां, वममृतात्मकं नैवेद्यं ग्रासमुद्रया, शंशक्त्यात्मकं तांबूलं योनिमुद्रया सांगायै सायुधायै सवाहनायै समुद्रसहितायै छत्रं चामरं पादुके दर्पणं च भगवत्या अन्तर्मातृकादेवतायै नमः प्रीयतां सा । आधारे लिंगनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदलद्युते द्वादशार्द्धे चतुष्के॥नासांते बालमध्ये डफकटसहिते कंठदे-

मूले णंनमो दक्षांगुल्यग्रे तंनमो वामोरुमूले थं० वामजानुनि दं० वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० दक्षकुक्षौ फं० वामकुक्षौ बं० पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं० कंठे लं० दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराग्रांतं षं० हृदयादिवामकराग्रांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं० हृदयमारभ्य वामपादपर्यंतं ळं० पादादिशिरःपर्य्यंतं, क्षं० शिरःप्रभृति पादान्तम् ॥ इतिबहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोममातृका च ॥ क्षंळंहंसंषंशंवंलंरंयंमंभंबंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंञंझंजंछंचंङंघंगंखंकं अःअंऔंओंऐंएंॡंऌंॠंऋंऊंउंईंइंआंअं॥इतिविलोममातृकाः ॥ अनुलोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमालाजपात्साद्धुमशक्योऽपि मंत्रो झटिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे।किञ्च भुवनेश्वरीस्तवे तु क्षादग्रे लकारेण गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनजपात् सारस्वतासिद्धिरुच्युक्ता।आदौ वाग्भवबिंदुबिंदुमधुरं भांते च कामात्मकं योगांते

मूले णंनमो दक्षांगुल्यग्रे तंनमो वामोरुमूले थं० वामजानुनि दं० वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० दक्षकुक्षौ फं० वामकुक्षौ वं०पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं० कंठे लं० दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराग्रांतं पं० हृदयादिवामकराग्रांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं० हृदयमारभ्य वामपादपर्यंतं ळं० पादादिशिरःपर्य्यंतं क्षं० शिरःप्रभृति पादान्तम् ॥ इतिबहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोममातृका च ॥

क्षंळंहंसंपंशंवंलंरंयंमंभंवंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंभंझंजंछंचंङंघंगंखंकं अःअंऔंओंऐंएंॡंऌंॠंऋंऊंउंईंइंआंअं॥इतिविलोममातृकाः ॥ अनुलोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमालाजपात्साद्धमशक्योऽपि मंत्रो झटिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे।किञ्च भुवनेश्वरीस्तवे तु क्षादग्रे ळकारेण गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनजपात् सारस्वतसिद्धिरच्युक्ता।आदौ वाग्भवमिंदुबिंदुमधुरं भांते च कामात्मकं योगांते कपयोस्तृतीयमिति ते बीजत्रयं ध्यायता । सार्द्धं मातृकया विलोमविषमं संधाय बंधच्छिदा वाचां सगेतया महेश्वरि मया मात्राशतं जप्यते ॥ १ ॥ अस्यार्थः ॥ हे महेश्वरि मयांतर्गतया वाचा मात्राशतं जप्यते । किंभूतेन इत्यमुना प्रकारेण तत्तव बीजत्रयं विलोमविषमं यथा स्यात्तथा मातृकया सह संधायानुबध्य ध्यायता । इतीति किम् आदौ अकारादौ इंदुबिंदुमधुरम् इंदुश्चंद्रकला बिंदुरनुस्वारस्ताभ्यां मधुरं मनोहरं वाग्भवं वाग्बीजमैमित्यर्थः । च पुनः भांते भकारांते कामात्मकं क्लींकारं तदनु कपयोर्योगांते क्षकारांते तृतीयं शक्तिबीजं सौः इति । तद्यथा । ऐंअं

इंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअः कंखंगंघंङंचंछंजंझंभंक्लींटंठंडं

तंथंदंधंनंपंफंवंभंमंयंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षंसौः॥प्रतिलोमतो यथा।सौःक्षं

९ मंभंवंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंक्लींभंझंजंछंचंङंघंगंखंकं

सुकिश्यालनिर्ऋत्यादयश्च ऋकारार्था हस्त्यादयश्च लृवाच्या मत्स्यवीतरागादयो लृवाच्या देहांगवालादय एकारार्थाः कुमारोद्वादयश्च ऐवाच्या धरणीनाथकुलालवानरादयश्च तथा ओकारार्था ध्रुवागस्त्यादयस्तथा औवाच्या नरनारीस्थूलसूक्ष्मादयश्च तथा अंवाच्याः सुखदुःखादयश्च एते सर्वे अएव वासुदेवस्वरूपा एव' सर्ववाक्यं सावधारणम्'इतिन्यायादत्रैवकारोज्ञेयः ।" पुरुष एवेदं सर्वम्" इतिश्रुते,' सर्वं खल्विदं ब्रह्म "इति श्रुतेश्च" सकलमिदमहं च वासुदेवः " इति वृद्धानुशासनाच्च ।' वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः' इति श्रीभागवतद्वितीयस्कंधोक्तेश्च'अकारो वासुदेवः'इत्येकाक्षरात् ॥

अथाकारादिषोडशस्वराणां ब्रह्मादिवाचकत्वे सोभरिमुनिवर्यप्रणीतश्लोका लिख्यंते । तथाहि । अः कृष्णः शंकरो ब्रह्म शक्रःसोमोऽनिलोनलः ॥ सूर्यः प्राणो जनः कालो वसन्तः प्रणवः ॥ १ ॥ आः स्वयभूरिभो वाजी खेदः शंकरवासवौ सुखी ...ः समः प्राज्ञो नवासश्चणकः सुतः॥२॥ इः कामः स्थाणुः पारिजातो ... द्रोऽर्को वरुणः पादपो द्विपः॥शुचिः श्रीमानब्जवालौ विरिञ्चिःकृत्तिकासुतः ॥ ३ ॥ ईरीश्वरो भवेच्छत्रुः पुरुषः करुणोरुणः ॥ अप्रजा सुप्रजाः शंभुर्सुकुरो नकुलोऽकुलः॥ ४ ॥ उर्गौरीपतिरुःकालः संतुनाथः परायणः॥नारदोऽर्कोऽनिलः पाशी मार्कण्डेयोऽथरावणः ॥५॥ ऊः परेतोऽज ऊस्त्वष्टा विवस्वानग्निसारथिः॥वह्निर्निशाकरः पूर्णो दरिद्री सरमाधिपः ॥ ६ ॥ ऋर्निर्ऋतिर्नलो नाथः खग एवाथ वासुकिः ॥ श्यालः पितृष्वसुः पुत्रोऽदितिर्दितिरुमा रमा ॥ ७ ॥ अत्र ऋइत्यार्षत्वात्सोराकाराभावः । ॠर्निषेधो भवः पूषा करुणोऽमरराडजः ॥ करी तरुर्नरः पाप्मा विद्वानथ रमापतिः ॥ ८ ॥ लृर्मत्स्योऽरुणवर्णः स्यात्क्लीबः पापी पराजितः ॥ वीतरागोऽथ पाखंडी कमलं मरणं च लृ ॥ ९ ॥ इदमपि पूर्ववत् । लृर्महात्मा

भयं मीनाति हिनस्तीति पफवभमः । अत्र मीनातेर्डप्रत्ययः । 'भो भद्रे च भयेऽपि च' इति कोशात् । स च हरिः 'मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायँल्लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ' ॥ इति श्रीदेवकीदेव्युक्तेः तस्मिन्पफवभमे श्रीहरौ । उ वितर्के । अं सुखं रातीत्यरो भक्तियोगः 'न मे भक्तः प्रणश्यति ' इति श्रीमुखोक्तेः । तं लाति ददातीति अरला हरिकथा तया तथा । आतो लोपः । गोपावत् । ' कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात ' इति द्वितीयस्कंधोक्तेः । ग् प्रीतिमट प्राप्नुहि । 'गः प्रीतौ ' इति सौभर्युक्तेः । अत्र ङकारेऽकारः प्रश्लेष्यः । स च 'अमानोनाः प्रतिषेधे ' इत्युक्तत्वान्निषेधार्थको ज्ञेयः । अ कोर्थः मा कख गर्वं कुरु कखे हसने हसनं हासो गर्वश्च धनपरिजनादिगर्वं त्यजेत्यर्थः । चोत्र पुनरर्थे । च पुनस्तथ यथार्थभाषणं कुरु तथे यथार्थभाषणे धातुरेदित् । च पुनः छश्चजश्च झश्चैषां समाहारश्छजझं तच्च भ्रूश्न्निरूपमिति छजझभ् क्लीवत्वं चात्र । तथा च । 'छः श्छले जोऽपवादे च झो झकटे जोऽग्निरूपे च' इति कोशादेकदेशोच्चारणन्यायाच्च एतेषामग्निरूपत्वादेतानि च न दध मा कदापि कुर्वीति भावः । दध धारणे परस्मैपद्यप्यस्ति धातुपाठे । छलादेराचरणान्नरकाग्निदाहस्यादृश्यंभावित्वात् । ठो मध्वारिरिति कोशाद्विष्णुर्डोऽर्घ्यः पूज्यो येषां तान्ढते प्राप्नोतीति ठडढ् सत्संगिकुलं तच्चाण प्राप्नुहि एतदपि क्लीवम् सत्संगी भवेति भावः । न विद्यते शं येषां तेऽशाः पापिनस्तेः पो रणो युद्धं यस्य सोऽशपस्तत्संबुद्धौ तथा । पापिसंगरहितो भवेति भावः । क्षयति नश्यतीति क्षस्तत्संबुद्धौ हे विनाशशील यद्वा हे क्षांत तं फनभमे सद तृप्तो भव । सद तृप्तौ दिवादिर्गणकार्यस्यानित्यत्वात् । नश्यंस्तत एव ते सर्वमभिलषितं सेत्स्यतीति भावः । 'पो रणे' इति

च हुमिति वर्मवीजं प्रसिद्धमत एवांगन्यासे कवचाय हुमिति पञ्च
एवमन्यत्रापि वहुधोक्तं विस्तरभियैवेह न प्रपञ्च्यते । भक्तपुला
न्याय एवात्र सूचितः। अत एव श्रीलजीवगोस्वामिचरणैरपि वैष्ण
वव्याकरणे हरिनामामृताख्ये नारायणादुद्भूतोऽयं वर्णक्रम इ
त्त्वा अकारमारभ्य क्षान्ताः पञ्चाशद्वर्णा लिखिताः । किञ्च सृ
क्रमतः संहारक्रमो हि प्रतिलोमो भवति स च सप्तमस्कंधे श्रीभ
गवते श्रीनारदेन दर्शितः।' वाचं वर्णसमावाये तमोंकारे स्वरे न्य
त् । ओंकारं विंदौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ' इति । किं
केरलशास्त्रेप्ययमेव वर्णोत्पत्तिक्रमो गृहीतः । तथा हि ।' काद्याद्या
नव नव पाद्याः पञ्च प्रकीर्तिताः । यादयोऽष्टौ नभौ पूर्णे केवला
स्वरा अपि॥' इति । इहापि ककारमारभ्य झकारान्तास्तथा टका
मारभ्य धकारांता नव नव ग्राह्याः । यकारमारभ्य हकारांता अ
ग्राह्याः । नकारभकारयोः स्थाने पूर्णशब्देन विंदुर्ग्राह्यस्तथा वर्णा
रामिलितस्वरस्थानेऽपि विंदुरेव ग्राह्य इति । ककारादिक्रमानंग
कृताविंयमपि संख्या विप्लुता स्यादित्यलं प्रपंचेन । प्रकृतमनुस
मः । ककारादय ऋकारादि मात्राचतुष्कं विहाय परिशिष्टद्वादश
कारादिमात्रासंय्योगेन द्वादशधा भवंति तांश्च मुनिवर्य्यसंभाष
णीतार्थयुतानधुना वर्णयामः ॥ तथा हि ।

ककाकिकीकुकूकेकैकोकौकंकः ॥ १ ॥

को ब्रह्मा का महादुर्गा, किः सुग्रीवो रमापतिः ॥ आखंडलो
सूर्य्योऽग्निर्य्यांधः किंपुंक इत्यथापि ॥ १ ॥ कीर्गजस्तुरगो व्या
जाङ्गो जीवः पिपीलिका । धरा रमा च द्विड्रुद्धः पुरुषः पाटल
गोः मा ॥ २ ॥ कुः पृथ्वी कुः कुचः कूलं कूः कृत्या भृग
... ॥ केः प्राणोऽर्कौ मदः स्मारः क्लीवः कः प्रणतः शुचिः ॥ ३
कोः कुरंगो जनः, श्यामः पानशोको च कौंतृपः ॥ कं शिरः

बीभत्सुर्भृंगः सूक्ष्मो ङीर्भूपः कृकलाशयः ॥ ङुःसूकरोऽथ ङूर्व्याघ्रो ङेः सूतो ङैः पराशरः ॥ १७ ॥ ङोश्च सिंहोऽथ ङौः शूर्पोऽरुणोवह्निमुखो रविः ॥ ङंर्घंटा वरुणस्तोयं शब्दानुकरणं तथा ॥ १८ ॥ ङः प्रागुक्तोऽपि हरणे हनने च निषेधने ॥

चचाचिचीचुचूचेचैचोचौचंचः ॥ ६ ॥

अथ चकारपंक्त्यर्थमाह । चश्चौरे वासवे चंद्रे चंदने चलनेऽपि च ॥ १९ ॥ चा कद्रूरदितिः कन्या चिः पूषा माप एवच ॥ चीर्त्रऽपिर्दन्तिपत्नी स्याच्चुः कीलालं पविः शरः ॥२०॥ भीरुश्चूर्मार्गोऽपि स्यात्पक्षी भूमिजराह्नविः ॥ चेः कृष्णोऽर्कस्तुरापाट्च चैः ...मो विनतासुतः ॥२१॥ चोः पाखंडी च चौर्धेनुरनङ्गानाग्निरुद्भवः॥ चं चरित्रं सुखं दुःखं कश्मलं कमलं पयः ॥ चः प्रागुक्तोऽपि चपलश्चटकश्चतुराननः ॥ २२ ॥

छछाछिछीछुछूछेछैछोछौछंछः ॥ ७ ॥

अथ छादेः।छस्सोमश्छीलिकश्छन्नश्छा रुद्रश्छिःकुलालकः॥छीर्विष्णुश्छुः शुकश्छूर्भृंगश्छेः पाशी छैः सुरालयः॥२३॥ छोः पूर्णोऽलंकृतो वायुश्छौः समीरस्तुरंगमः॥ छमर्चिर्भूतलं स्वः स्यात्कूलं कूटं ...खं कुलम् ॥२४॥ छः प्रागुक्तोऽपि च्छदनश्छटाकारश्छवियुतः ॥

जजाजिजीजुजूजेजैजोजौजंजः ॥ ८ ॥

...थ जादेः।जो जनो जनको राजा जा योनिर्जिः सदाशिवः॥२५॥ जीर्ष्णुः करुणो यूका जुर्विष्णुर्जूः कुलालकः॥जेः शुनी जोऽथ जैः पूषा वह्निर्जोः कमलासनः॥२६॥जौर्जारजो युवा जं च जातं रजतमेव च ॥ जःप्रागुक्तोऽपि जल्पाको जपनिष्ठो जयेच्छुकः ॥ २७ ॥

झझाझिझीझुझूझेझैझोझौझंझः ॥ ९ ॥

अथ झादेः झो हस्तो झकटो झल्लो झा योनिर्झिः कला कपिः॥ झीः कर्णो झुर्भृंगुर्भूश्च ध्रुवः संपोऽप्सरोरगौ ॥ २८ ॥ झेश्चपंकृद्वरः सोमो रोगरामोऽथ झंगुरुः ॥ झोः फणो झौः स्मृतो नाको झं मैथुनमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥ झः प्रागुक्तोऽपि झीमाये झंझावाते च दुर्दिने ॥

ञञाञिञीञुञूञेञैञोञौञंञः ॥ १० ॥

अथञादेःञस्तु नासिकया भाषी वह्निरूपो भयानकः ॥ ३० ॥ स्वरभेदकरोगश्च ञा जरा राशिरेव च ॥ ञिः सम्राड्ज्ञानवृद्धोऽ ग्निर्ञीःपाखंडी सुराप्रियः ॥३१॥ ञुः सुनेत्रो ञूः सुवासा ञेः कांतस्वरसन्निभः॥ञैः कृष्णा ञोः पलाशः स्याञ्जौगौः पाखंडवाक् करी ॥ ३२ ॥ पूर्वो ध्रुवा च ञं सर्पिः परं ब्रह्म निगद्यते । ञः प्रागुक्तोऽपि सुभगो बालको मृदुभाषकः ॥ ३३ ॥

टटाटिटीटुटूटेटैटोटौटंटः ॥ ११ ॥

अथ टकारपंक्तेः । टष्टंकष्टंकणं प्लीहा मूत्रकृच्छ्रोऽथ पिप्पलः। टा शूर्पष्टिः करेणुर्भूः सरमा टीर्धराधरः ॥ ३४ ॥ टुः कंकणोऽथ चूडः स्याट्टूर्ननांदा स्वसा च भीः ॥ टेः काणष्टैर्द्विडन्धः स्याट्टः प्रेतो नभसी हयः ॥ ३५ ॥ टोः परेतो गुरुः शिष्यष्टौर्विनीतो दवो वृषः ॥ टं नेत्रं श्रवणं पात्रं भ्रमणं मरणं तथा ॥३६ ॥ टः प्रागुक्तोऽपि दुःशब्दो घंटाशब्दश्च ध्वन्यते ॥

ठठाठिठीठुठूठेठैठोठौठंठः ॥ १२ ॥

अथ ठादेः । ठो ध्वंसो नंदनश्चैव ज्ञानी मध्वरिरेवच ॥ ३७ ॥ वाचालः शून्य आसारष्ठा शून्या मासिकेत्यपि ॥ ठिः कुमारो ठीकुडुंव्यथ पुत्रवान् ॥ ३८ ॥ ठुःकदंबो यमस्त्वष्टा ठूरेव च॥ठेःसमासोऽपि ठैर्व्यासष्ठोः समष्ठौश्च गौतमः॥३९॥

थथाथिथीथुथूथेथैथोथौथंथः ॥ १७ ॥

अथ थादेः । थः स्थायी ठक्कुरः सूर्यो गणेशो विनतासुतः ॥ था धरित्री प्रभा गंगा थिर्गोदा यमुना तथा ॥ ५२ ॥ थीः समुद्रो व्रणो रेवा थुःसाक्षी थूः पराशरः॥ थेर्व्यासस्थैः शुकः प्रोक्तस्थोर्धर्मो गाधिपुत्रकः ॥५३॥ थौः शंखस्थं विषं कर्म बहुलं सूक्ष्ममेवच ॥ थः प्रागुक्तोऽपि स्तंभः स्यात्स्थाणुदेवस्तदाश्रयः ॥ ५४ ॥

ददादिदीदुदूदेदैदोदौदंदः ॥ १८ ॥

अथ दादेः । दः पाता खंडिता दाता दा दात्री धरिणी शुभा ॥ दिर्दीनो दीः सुधानाथो दुर्दरिद्री करो वरः ॥ ५५॥ दूर्दुःखी देः स्मृता जाया दैर्मत्स्यो वामनर्षभः ॥ दोर्हस्तश्चरणः शिश्नो दौः स्वर्गः प्राण आत्मजः ॥ ५६ ॥ दं दानं शरणं कर्म भव्यं न्यून मकिल्विषम्॥दः प्रागुक्तोऽपि दध्याढ्यो दमी दानी दयापरः ॥५७॥

धधाधिधीधुधूधेधैधोधौधंधः ॥ १९ ॥

अथ धादेः । धो धर्मी धनवान्धन्यो धाता विष्णुर्विनायकः॥ धा धरित्री रमा गौरी धिर्धर्मी धीर्वृकोऽसुरः ॥ ५८ ॥ धुः सूनुर्धूः करो भारो धेर्वृक्षो धैश्च रावणः ॥ धोः पापी वृषणः पूषा धौर्धर्मः पृथिवी गिरा ॥ ५९ ॥ धं धनं धूननं दानं धारणं करणं सुखम् ॥ धः प्रागुक्तोऽथ धम्मिल्ले बंधो धन्वंतरिर्मृगः ॥६०॥

ननानिनीनुनूनेनैनोनौनंनः ॥ २० ॥

अथ नादेः । नो नाट्यज्ञो नलो नम्रो भावो नस्यो नरांतकः ॥ रीसमूहेऽपि ना पुमान् गरिमा तथा ॥ ६१ ॥ निर्दु श्च नी रागो नुर्हस्तो नूः कलत्रवान् ॥ नेः समो नैः कुरंगो ।तिर्मातीथ शोभनः ॥ ६२ ॥ नोर्निषेधः खलो भूमिर्नौस्तरिः

ससासिसीसुसूसेसैसोसौसंसः ॥ ३२ ॥

अथ सादेः । सस्सर्वजनपाता च सर्वज्ञः सुलभो रविः ॥ ॥ १६ ॥ सा साक्षिणी च साटी च सा सीता सिस्सखामरः ॥ सीः सुखी सुः कुठारोऽर्कः सूर्धरा गर्भिणी तरी ॥ १७ ॥ सेः का सैः शुकः श्वादः सोः सोमः सौः सहोदरः ॥ सं सुखं चरणोपांतं मुख्यं श्रेष्ठं समेतरम् ॥ १८ ॥ सः प्रागुक्तोऽपि संतानी सर्वमान्यः सहोदरः ॥

हहाहिहीहुहूहेहैहोहौहंहः ॥ ३३ ॥

अथ हादेः । हो हरिर्हरिणो हर्पो हिरण्याक्षोऽथ तस्करः ॥१९॥ हा गंधर्वश्च हिः सर्पो हीर्नरो हर्षवान्मृगः ॥ हुः स्मृतो नहुषो राजा हूर्विप्रो हेः प्रसादकृत् ॥ २ ॥ हैर्हंसो होश्च संबुद्धो हौ- श्विः षडाननः ॥ हं चौर्यं हरणं पूर्णं भासुरं भरणं भरम् ॥ १ ॥ प्रागुक्तोऽथ पंचास्यो हनुमानंगदस्तथा ॥ ळं तु ज्ञेयं परं ब्रह्म वाङ्म- नोगोचरं सुखम् ॥ २ ॥

क्षक्षाक्षिक्षीक्षुक्षूक्षेक्षैक्षोक्षौक्षंक्षः ॥ ३४ ॥

अथ क्षादेः । क्षःक्षांतः क्षा मही सीता क्षिर्ज्योतिः क्षीर्हुता- शनः ॥ क्षुः क्षुद्रो वासवो वार्कः क्षूः पापिष्टः प्रणाशनः ॥३॥ क्षेः कर्पु- कोथ क्षैर्मूर्खो जारः क्षोः क्षुरको व्रणः ॥ क्षौः खंजो धरणीधर्ता क्षं क्षेत्रं क्षं पयो मधु ॥ ४ ॥ क्षः प्रागुक्तोऽपि क्षत्रेशः क्षमी क्षयहरो हरिः ॥ ५ ॥

मालेयं मातृकावर्णैः कृता सौभरिणा पुरा ॥ विस्तृतांगिरला विद्वच्चेतःप्रसादनी ॥ अनेकार्थप्रदा पुंसां काव्योत्साहवतां सदा ॥ ८ ॥

कवो वा कवं कवौ कवो वा त्यज।कवा कोभ्यां कोभिर्वा न किंचि त्साहाय्यं कर्तुं शक्यते विनांगकाठ्यम्। कवे कोभ्यो वा स्वस्तां मादेहि।कवो धैर्यं मात्यज।कवः कवोः कवां वा स्वभाव एव धीमंदी करणम्। कवि कोषु वा विवेकी न तिष्ठति। कौ वृष आयाति क्रौ कावो वा कावं पश्य कावा कौभ्यां कौभिर्वा मही धार्य्यते। कावि कौषु नाराहेणं कार्यम्। एवं कंजलं पिबति कमी कमि वा द्वितीयायां पश्यतीति योज्यम्। कमा कंभ्यां कंभिरूष्मा ह्रियते। कमे पुष्पं देहि गच्छ। कमः कमोः कमां वोष्णतापाकरणमेव स्वभावः। कमि कंसु वा निजांगमलंमाक्षिप। अकारांतत्वपक्ष स्तु कुलशब्दवन्नेयः। एवं का हिंसकः कंसः भागिनेयान्मारयामा कसौ कसो वा। द्वित्वबहुत्वप्रयोगः कल्पांतरीयतदभिप्रायको बो ध्यः। कसं कृष्णो जघान कसौ कसो वेति पूर्ववज्ज्ञेयम्। क कोभ्यां कोभिर्वा कारायां देवकी नीयते। कसे कोभ्यो वा नार बोधितवान्। कसो मा विभीहि मातरिति जन्मकालीनश्रीकृष्ण क्तिर्देवकीं प्रति। कसः कसोः कसां वा केशान्कृष्ण आदत्त। का कस्सु धर्मो नास्तीति रीतिःखादिक्षान्तेषु वर्णेषु बोध्येति। अथ क्षरादिसंयोगवतामप्येषां सौभर्युक्तिमनुलक्षीकृत्यैव व्याख्यानं कु स्तत्रादौ पुंस्त्वादिचिह्नितांँल्लकाराद्यान्व्यवर्णान्ककारादीन्द्वादशक विनिर्मुक्तानाह। क्कः कणः क्का धरा क्किर्धीः क्कुः पुत्रः क्कूर्हुताशनः क्कौः कलापी स्मृतः क्कं तु वृत्तं साधुसमीरितम्॥ १॥ क्कः सि वरुणोपि क्कः क्का दुर्गा मातृका गिरा॥ क्किः सूर्यः क्कीः स्मृतो वा क्कुः सूनुः सोम एव च ॥ २ ॥ क्कौर्लक्ष्मीः क्कं वरं ज्योतिः सिंहो हरिणो गजः॥ क्कोः सखी सरमा दुर्गा क्किः कृष्णो वरु वरः॥ ३ ॥ क्कौः शिवः क्कुः सुतः स्नातः क्कुः शंखो गरुडो नरः क्कः सुतो वरुणस्तारो वरः क्कौः सरमासुतः॥ ४॥ क्कं रिक्थं क

याज्यं स्मृतं झ्यं झपनाशनम् ॥ व्यं स्फीतं क्ष्यं स्मृतं शाव्यं ढ्यं
जाड्यं ढ्यं धनं वनम्॥२०॥ण्यं नाम्यं त्यं स्मृतं नित्यं थ्यं तथ्यं
द्यं सुखं चिरम् ॥ निंद्यं ध्यं त्वांध्यमित्युक्तं न्यं मान्यं नयनं वरं
॥ २१ ॥ प्यं कुप्यं पात्रमित्युक्तं फ्यं पयो मरणं रजः ॥ ब्यं सुरं
भ्यं भयं रुद्रं म्यं नाम्यं याम्यरम्यकम् ॥२२॥ य्यं कृतं न्याय्यमा
धारं ल्यं प्रोक्तं निलयं बुधैः ॥ व्यं वियद्धनवस्त्रं स्याच्छ्यं स्वा
वश्य इत्यपि ॥ २३ ॥ ष्यं मुष्यं शिष्यमित्याहुः ष्यं वृष्यमृष्यमि
त्यपि ॥ स्यं सस्यं कांस्यमित्याहुर्ह्यं हस्तिवदनं गृहम् ॥ २४ ॥
क्ष्यं स्मरं क्षेत्रमुत्क्षारं क्ष्या पृथ्वी जगदीश्वरी ॥ क्कः कविः का
व्यतातः स्यात्का भूरिति निगद्यते ॥ २५ ॥ क्कं काव्यं कमलं
क्कं स्याद् ग्वो गौर्गरुड उच्यते ॥ ग्वा धेनुर्ग्वं स्मृतं गुह्यं घ्वो घोणो
घ्वा ऽरणिः स्मृता ॥ २६ ॥ घ्वं घुष्टं घर्षणं घासं छ्वश्छागश्छ्वा छ
विः स्मृता ॥ छ्वं स्वच्छपुच्छं गोमूत्रं ज्वो यवो ज्वा च चंचला
॥ २७ ॥ ज्वं जुष्टं झ्वः समुद्रः स्याज्झ्वा वसिष्ठवधूः स्मृता ॥ झ्वं
दुग्धं दधि च प्रोक्तं ड्वोऽत्री रामपिता मनुः ॥ २८ ॥ ड्वा खट्वा ड्वं स्मृ
तं पुष्टं ढ्वो वसिष्ठोथ विह्वलः ॥ ढ्वा चित्रामधुरा ढ्वं तु पुष्टं
चाक्षमुच्यते ॥ २९ ॥ ढ्वोभरद्वाजपुत्रः स्याद् ढ्वाघंटाढ्वं महोदरम
ढ्वो ढंढो ढ्वा मनःक्षोभ्या ढ्वं पयो दधि चौदनम् ॥ ३० ॥
नाथो जमदग्निः स्याण्ण्वा वाप्युज्जायिनी प्रभा ॥ ण्वं रूपमंशु
प्रोक्तं त्वस्तुरंगो महेश्वरः ॥ ३१ ॥ त्वा स्वपत्नी च गौरी त्वं
तुल्यं मरणं तथा ॥ थ्वोद्वोऽक्षरोऽरुणस्थ्वा स्त्री थ्वं तु मैथुनं
च्यते ॥ ३२ ॥ द्वो दावो द्वा पुरी गंगा द्वं दूरं च दरंच यत ॥
धवोऽग्निर्वधो ध्वाऽध्वा धरा धारा वधूत्तमा ॥ ३३ ॥ ध्वं धन्यं
.नं ध्वस्तं ध्नोऽहिर्बुध्नो धनी स्मृतः ॥ ध्ना धन्या मातुली सा

ह्लं लक्ष्म ह्ला स्मृता गौरी ह्लो लोकस्तर्क इत्यपि ॥ स्लः सलः
स्ला सरा क्षुद्रा योषित्कमललोचना ॥ ५० ॥ ग्लः शनीन्दुगुडा
ग्ला वा ग्लं गलं गलनं सरित् ॥ घ्लोऽश्वो घ्ला जघनं घ्लं तु वृक्णं
सारथिपातनम् ॥ ५१ ॥ छ्लश्छलः शलकृच्छ्लोर्द्धा पुरी ह्ला तु शि
वालयम् ॥ प्लुः प्लवंगः प्लवः शूरः प्ला पाटी परमेश्वरी ॥ ५२ ॥
प्लं मांसं प्लवनं मध्ये पूरणं धरणीतलम् ॥ फ्लः फणीशः स्मृ
फ्ला च फलिनी फलधारिणी ॥ ५३ ॥ फ्लं फलं वाण
च वदनं सकलं वपुः ॥ व्लं वलं व्ला स्मृता रक्ता वरटी कं
रित्यपि ॥ ५४ ॥ व्लो वालोऽथासुरः कंसो ज्ञोऽथ्वा मारो
ह्लो यमः ॥ व्लं माल्यं मधुरं व्ला क्ष्मा ह्ली देवेशोऽमरावती॥५५
ढः कल्पः कमलानाथो गरुडो हंससारथिः ॥ क्रः व
शरभो व्याघ्रो नाथः क्रा सुरभिर्मही ॥ ५६ ॥ क्रं खमिन्द्रियमि
क्तं ख्रो खो रासभे खले ॥ ख्रा पूतना शूर्पणखा ताडका कैक
क्षितिः ॥ ५७ ॥ ग्रं खड्गं दुष्टहृदयं मैथुनं मरणं तथा ॥ ग्रो ग
गुद् आसारो ग्रा रात्री ग्रभयोषितोः ॥ ५८ ॥ ग्रं गृहं मद
समाधारः शुक्रमेव च ॥ ग्रो घोषो मदनभूतो भगो ज्ञो यामि
पतिः ॥ ५९ ॥ ग्रा घृणा सरमापुत्री घ्रं गृहं वदनं निजम् ॥
नरोऽशरणः ङ्रो ङ्रा मारणमिति स्मृतम् ॥ ६० ॥ ङ्रं गृहं रो
नाला मता हानिश्च कथ्यते ॥ त्रश्चरमभूः स्मरः श्लोकभूतश्चा
इत्यपि ॥ ६१ ॥ ज्रा चंद्रश्च चमूश्चाद्रु ज्रं मैथुनकर्मजम् ॥
ईर्षा छुरिका खड्गस्तुरङ्गगणमार्गणः ॥ ६२ ॥ झ्रा विष्ठा शुन
वेश्या झ्रं नगं गमनं गृहम् ॥ ञ्रो वृद्धो गमनेच्छोऽग्निर्ज्ञानि
रमापतिः ॥ ६३ ॥ ज्रायुश्च जगयुश्च जमदग्निर्निपातः
ज्रा च जग नंगा आत्मगर्भा षट्पदी घृणा ॥ ६४ ॥ ञं मन

१ [illegible]।

दाह्लदः ॥ ग्नं गृहं नारकं गारं गरुडांगं गरोद्भवम्॥८२॥प्रा प्रकृष्टम
हादेवी महालक्ष्मी रजोद्भवा ॥ मधुरा मर्मसारो वा क्ष्मा क्षमाक्षाम
नासिका ॥ ८३ ॥ प्रः प्रकृष्टोऽधकारातिर्मुरारातिः कजोद्भवः ॥ स्त्र
मारातिर्ध्रुवोगस्त्योऽरुणोऽरुणपितामहः ॥ ८४ ॥ प्रं ब्रह्मगमने भ्र
भ्रमरांगं धरातलम् ॥ गंगातीरं पयःपेयं पाथः परसरं सरः॥८५॥
फूत्कारः स्वनः फेनः स्फुरन्स्प्रष्टांबरेचरः ॥ फ्रा वीरपत्नी कम
खरी क्षारनदी सुरा ॥ ८६ ॥ फ्रं स्फुरद्रसनं जुष्टं पलं स्फुटनमुद
तम् ॥ प्राकृतं गमनं ध्वस्तं धृतं धरणमुच्यते ॥ ८७ ॥ ब्रो बृहस्
तिराचार्य्यो बटुर्वृद्धो वरावृतः ॥ बाष्कलो बहुदो बाजी बहुर्ब्रीहि
बुद्बुदः ॥८८॥ बालो बाणोऽबलो बद्धोऽष्टोऽन्दो बधिरः स्मृतः॥
बाला बधिरांऽष्टा बद्धीबद्धांऽवरेश्वरी ॥ ८९ ॥ ब्रं ब्रह्मबलमुच्च
बधिरांगं तथा वरम्॥बहुलं बहुसारं च बधिरास्यं बटोर्मुखम्॥९०
भ्रो ब्रह्मा प्रकटो भारो भ्रमरो धूसरो धरः ॥ भ्रामको भासुरो भट
भीमसेनोऽभयः स्मृतः ॥ ९१ ॥ भ्रं भासुरं तथाऽभ्रं तु भामं
भरणं भयम् ॥ भ्रा भ्रष्टा ब्राह्मणी भावा हिडंबा धरिणी तथा॥९२
म्रो मरो मृत्युकृन्मर्त्यो मैथुनी माधवी बलः ॥ भ्रमरी मानवी मा
मानिनी यामिनी शुनी॥ ९३ ॥ म्रं मैथुनं मृतांगं च मरणं मस्त
मधु ॥ य्रो यादवोऽर्जुनो जारो य्रा जराज्वरवाञ्जरा ॥ ९४ ॥ य्रं जु
भोजनभ्राजं जायमानं नरोद्भवम् ॥य्रिः कामिनी प्रिया जुष्टा पर
पारगांबुधेः ॥ ९५ ॥ रकारद्वययोगाभावः शास्त्रादृष्टेः ॥ ल्रो टं
लाटितोऽल्पांगो ल्रा साजा लाटितांबुजा ॥ ९६ ॥ ल्रालितं
वितं ल्रं सं लाटितं ललनासुखम्॥ व्रो वाराहो वरो वाम्रो वाड
वासरोऽम्बुधिः ॥९७॥ व्रा श्रेष्ठा गिरिजा लक्ष्मी रत्नाकरगता तथा
व्रं तुलायामुखं भामं भासुरं श्रेष्ठमुच्यते ॥ ९८ ॥ श्रः शरदशा
सारः शरण्यः सारथिः शिवः ॥ श्रा गौरी सरमा रामा रत्नाकर

तन्नाम विज्ञेयमित्येतत्सौभरेर्मतम् ॥ १६ ॥ यथा प्रशस्तमिति नामनि त्रयः प्रादयो वर्णाः संति तैर्नामकल्पना च ॥ प्रं प्रशस्तं शं प्रशस्तं स्तं प्रशस्तमितीरितम् ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यमिति सौभरिणोदितम् ॥ १७ ॥ इत्येवं ग्रथिता मालाक्षरी सौभरिणा पुरा ॥ यः पठेच्छृणुयाच्चेमां स शब्दार्णवपारगः ॥ ११८ ॥ यां चकार महर्षीशः सौभरिर्ज्ञानतोयधिः ॥ अंगिरास्तत आश्रुत्य तां चकार त्रिलोकगाम् ॥ १९ ॥ वंशीधरो गुरूणां च सौभर्य्यंगिरसोस्तथा ॥ मोदाय विदुषां राधाकृष्णानुग्रहतोऽलिखत् ॥ १२० ॥ अस्य पाठाच्छ्रुतेश्चाथ सर्वशास्त्रश्रुतेः फलम्। एतन्मयं यतः सर्वं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ २१ ॥ यो नित्यं मातृकामालां कंठस्थां कुरुते द्विजः ॥ तस्य कंठगता देवी सरस्वती वसेत्सदा ॥ १२२ ॥ अथ चैतस्माद्यथा श्रीभगवतो वर्णसमाम्नायाद्वेदाविर्भावो ब्रह्मादिद्वाराऽभूत्तं वर्णयामः। वेदाविर्भावस्तु पूर्वं श्रीमद्भागवतीयतृतीयैकादशद्वादशस्कंधोक्तरीत्या वर्णितोऽपि पुनरपि तं स्वरूपलक्षणतः स्मारयामः॥ तथाहि। 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यादिश्रुतेर्नित्यसिद्धानेव वेदांस्तस्मै प्राहिणोत्प्रेषयामास स्वांतःस्थितान्वेदान्परमात्मा निजाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्ममनसि प्रणवमातृकारूपेण सूक्ष्मानपि तन्मुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणैवोच्चारयामासेति । अतएवोक्तम् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति स्मृतेः। 'वाचा विरूपनित्यया' इति श्रुतेश्च वेदस्य नित्यत्वम्। यच्चोक्तम् 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति।तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यो जनेः प्रावार्थकत्वात्। ननु'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रस्य का गतिरिति चेत्तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव 'तं त्वौपनिषदं पृच्छामि' इत्युपनिषद्वेद्यत्वमेव तदर्थं इति। किञ्च ' तस्यैतस्य महतो भू-

धनुर्वेदो गांधर्ववेदोर्थशास्त्रं च सर्वेषामास्तिकानामेतावन्ति हि धर्मप्रस्थानानि अन्येषामप्येकदेशिनामेष्वेवांतर्भावात् । ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानानि संति तान्येष्वनंतर्भावात्पृथग्गणयितुमुचितानि । तथाहि शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्यमिकानां क्षणिकविज्ञानवादेनापरं योगाचाराणां ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौत्रांतिकानां प्रत्यक्षक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणामिति सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणामेवं देहातिरिक्तदेहप्रमाणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगंबराणामेवं मिलित्वा षट् प्रस्थानानि कस्मान्नोच्यंते। सत्यं।वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परंपरयापि पुरुषार्थानुपयोगादुपेक्षणीयत्वमेव।इह च साक्षात्परंपरया वा । परमार्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेद उच्यते बालानां व्युत्पत्तये। तत्र धर्मप्रतिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः सच मंत्रब्राह्मणात्मकः।' मंत्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेयम्'इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः। तत्र मंत्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकास्तेपि त्रिविधा ऋग्यजुःसामभेदेन । तत्र पादबद्धगायत्र्यादिच्छंदोविशिष्टा ऋचः ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' इत्यादिकास्ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि अग्निदाग्नीन्विहरंत्वित्यादिसंबोधनरूपाणि । निगदमंत्रा अपि यजुरंतर्गता एव तदेवं निरूपिता मंत्राः । मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणम् । ब्राह्मणमपि [illegible]विधं विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणं च।तत्र शाब्दी भावना [illegible]ति भाट्टाः।नियोगो विधिरिति प्राभाकराः।इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकाः।विधिरपि चतुर्विध उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभे[illegible]त्र कर्मस्वरूपमात्रप्रतिपादको विधिरुत्पत्तिविधिः'आग्नेयोऽ

भूतार्थवादः 'इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिः । तदुक्तं 'विरो
गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रि
धा मतः' इति । तत्र त्रिविधानामर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे सम
नेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रमाण्यम् देवताधिकरणन्या
यात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वा
त् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च नगुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु
स्वार्थतात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यते । तदेवं
निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदांतवा
क्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः स्व
तः पुरुषार्थपरमानंदज्ञानात्मके ब्रह्मणि स्वार्थे चोपक्रमोपसंहारा
दिषड्विधतात्पर्यलिंगवत्तया स्वतःप्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनंतः
करणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयन्परशेषत्वाभावाच्च नार्थवाद
स्तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदांतवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञाप
कत्वेन विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वे
क्वचिद्भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते इति न दोषः । षड्विधलिंगानि
च 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च
लिंगं तात्पर्यनिर्णये' इति । उपक्रमोपसंहारावेकलिंगम् । अद्वितीया
त्मप्रतिपादकत्वात् । सृष्टेः पूर्वं नामरूपरहितं सत्तामात्रमिदं
जगदिति छांदोग्ये षष्ठे प्रपाठके 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति
श्रुत्या प्रतिपादनमुपक्रमः । प्रतीयमानं सर्वं जगदिदं पूर्वोक्तसत्त्व
रूपमेव नान्यदिति । 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति श्रुत्यांते प्रतिपादन
मुपसंहारः ॥ १ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनःपुनः प्रतिपादनमभ्या
सः । यथा तत्रैव तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य
तन्मध्ये तत्त्वमसीति नवसंख्याकोपदेशेन प्रतिपादनमभ्यासः ॥ २ ॥
प्रमाणानां मध्ये लक्षणया 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यु

प्रयोग ऋग्वेदेनाध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेनौद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन
ब्रह्मयजमानप्रयोगौ तत्रांतर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तश
न्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यंतविलक्षण ए
प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः संति । तज्ज्ञानं चर
व्यूहवैदिकग्रंथाद्भवाति । एवं च कर्मकांडे व्यापारभेदे ऽपि सर्वास
वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकांड इत्यादिश्चतुर्णां वेदानां प्रयो-
गभेदेन प्रयोजनभेद उक्तः ॥ अथांगानामुच्यते । तत्र शिक्षाया
उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यंजनात्मकवर्णो-
च्चारणविशेषज्ञानं प्रयोजनं तदभावे मंत्राणामनर्थफलत्वात् । तथ
चोक्तं' मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स
वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुस्स्वरतोऽ पराधात् ॥'
इति।तत्र सर्ववेदसाधारणी शिक्षा।'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इति पंच-
खंडात्मिका प्रकाशिता । प्रतिवेदशाखं भिन्नाः प्रातिशाख्यसंज्ञि
अन्यैरेव मुनिभिः प्रदर्शिताः । एवंवैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनाह्लादिक
व्याकरणप्रयोजनं । तच्च 'वृद्धिरादैच्'इत्याद्यष्टाध्याय्यात्मकं महेश्वर-
प्रसादेन पाणिनिनैव प्रकाशितम् । तच्च कात्यायनेन मुनिना पाणि-
नीयसूत्रेषु वार्तिकं विरचितम् ।तद्वार्तिकोपरि च भगवता पतंजलिन
महाभाष्यमारचितम् । तदेतत्त्रिमुनिव्याकरणं वेदांगं माहेश्वरमित्या-
ख्यायते । कौमारादिव्याकरणानि तु न वेदांगानि । किन्तु लौकिक-
प्रयोगमात्रार्थानीत्यवगंतव्यम् । एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चा-
रणे पदसाधुत्वे च ज्ञाते मंत्रपदार्थज्ञानापेक्षायां तदर्थं भगवता
यास्केन 'समाम्नायः समाम्नातो व्याख्यातव्य ' इत्यादित्रयोदशा-
ध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्ग-
भेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकपदानामर्थः प्रदर्शितः।छं-
।नां चानुष्टुपाद्यर्थज्ञानद्वारेण करणत्वात्पदार्थज्ञानाधीनत्वा

हारेणवैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञापनाय कल्पसूत्राणि
गत्रयभेदात्रिविधानि। तत्र हौत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्व
यनादिप्रणीतानि । आध्वर्यवप्रयोगप्रतिपादकानि बौध
कात्यायनादिप्रणीतानि।औद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि
ण्यारुण्यादिप्रणीतानि।एवं निरूपितःषण्णामंगानां प्र
चतुर्णामुपांगानामधुनोच्यते ।तत्र सर्गप्रतिसर्गमन्वंतर
रितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन निरूपितानि।
निच ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेय
ष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं लैंगं वाराहं स्कांदं वामनं कौर्मं मात्स्यं
चेत्यष्टादश।एवमुपपुराणान्यपि गणेशकालिकासांबप
नेकानि द्रष्टव्यानि।न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौत
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कविप
वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांषोडशपद
शलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याःप्रयोजनमेवं दशा
कं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम्।द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवा
भावपदार्थानामभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत
प्रयोजनं तदपि न्यायपदेनोक्तम्।एवं मीमांसाऽपि द्विवि
सा शारीरिकमीमांसा च । तत्र द्वादशाध्यायी धर्ममीमां
धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्य्ये च दर्शनात्' इत्य
जैमिनिना प्रणीता।तत्र धर्मप्रमाणं धर्मभेदः शेषशेषिभा
पुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः श्रुत्यर्थपठनादिभेदः क्रम
विशेषः सामान्यातिदेशो विशेषातिदेश ऊहो बाधस्तं

पि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्धनुर्द्धरः ॥ ततो यान्त्यरयो दूरान्
सिंहगृहादिव ॥ १ ॥ अथ धनुर्दानविधिः । आचार्येण धनुं
ब्राह्मणे सुपरीक्षिते ॥ लुब्धे धूर्ते कृतघ्ने च मंदबुद्धौ न दापये
॥ २ ॥ ब्राह्मणाय धनुर्देयं खड्गं वै क्षत्रियाय च ॥ वैश्याय दापये
त्कुन्तं गदां शूद्राय दापयेत् ॥ ३ ॥ धनुश्चक्रश्च कुन्तश्च खड्गं च
क्षुरिका गदा ॥ सप्तमं बाहुयुद्धं स्यादेवं युद्धानि सप्तधा ॥ ४ ॥
अथाचार्यलक्षणम् । आचार्यः सप्तयुद्धः स्याच्चतुर्भिर्भार्गवः स्मृतः
द्वाभ्याश्चैव भवेद्योध एकेन गणको भवेत् ॥ ५ ॥ हस्तः पुनर्वसु
पुष्यो रोहिणी चोत्तरात्रयम् ॥ अनुराधाश्विनी चैव रेवती दश
शे चंद्रे सर्वकार्याणि कारयेत् ॥ ७ ॥ तृतीया पंचमी चैव सप्तमी
तथा ॥ ६॥ जन्मस्थे च तृतीये च षष्ठे वै सप्तमे तथा ॥ दशमैकाद
दशमी तथा ॥ त्रयोदशी द्वादशी च तिथयस्तु शुभा मताः ॥ ८॥
रविवारः शुक्रवारो गुरुवारस्तथैवच ॥ एतद्वारत्रयं धन्यं
शस्त्रकर्मणाम् ॥ ९ ॥ एभिर्दिनैस्तु शिष्याय गुरुः शस्त्राणि दाप
येत् ॥ संतर्प्य दानहोमाभ्यां सुरान्स्वाहाविधानतः ॥१०॥ ब्राह्मणा
न्भोजयेत्तत्र कुमारीश्चाप्यनेकशः ॥ तापसानर्चयेद्भक्त्या ये चान्ये
शिवयोगिनः ॥ ११ ॥ अन्नपानादिभिश्चैव वस्त्रालंकारभूषणैः ॥
गंधमाल्यैर्विचित्रैश्च गुरुं तत्र प्रपूजयेत्॥१२॥कृतोपवासः शिष्यस्तु
धृताजिनपरिग्रहः ॥ बद्धांजलिपुटस्तत्र याचयेद्गुरुतो धनुः ॥१३॥
अंगन्यासं ततः कार्यं शिवोक्तं सिद्धिमिच्छता ॥ आचार्येण च
शिष्यस्य पापघ्नं विघ्ननाशनम् ॥ १४ ॥ शिखास्थानेन्यसेदीशं
बाहुयुग्मे च केशवम् ॥ ब्रह्माणं नाभिमध्येतु जंघयोश्च गणाधि-
पम् ॥ १५ ॥ प्रतिमंत्रम् । ओं ह्रौं शिखास्थाने शंकराय
नमः । ओं ह्रौं बाह्वोः केशवाय नमः । ओं ह्रौं नाभिमध्ये ब्रह्मणे
नमः । ओं ह्रौं जंघयोर्गणपतये नमः ।

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छि
न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडवे
पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४
अपक्कं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सों
गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धे
नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६
हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वा
लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिक
धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शा
पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मि
विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे
तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं
यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम्॥वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्मितं चार्थ
धनम्॥४१॥प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथि
च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम्॥४२॥अथ गुणलक्षणानि॥गुणा
लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः का
ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धस्त्रिगुण
तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४
अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्
स्नायवो महिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेन
निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्व
कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो यु
॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्त
...णः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतु

घवर्माणि भेदयेत्तरुपर्णवत् ॥ ६५ ॥ पिप्पलीसैंधवं कुष्टं गोमूत्रे तु सुपेपयेत् । अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तञ्चाग्नौ प्रतापयेत् ॥ ६६ ॥ शिखिग्रीवानुवर्णाभं तप्तपीतं तथौपधम् ॥ ततस्तु विमलं तोयं पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ॥६७॥ अथ नाराचनालीकौ ॥ सर्वलोहास्तु ये वाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्यचित् ॥६८॥नालीका लघवो वाणा नलयंत्रेण नोदिताः॥अत्युच्चदूरपातेपु दुर्गयुद्धेपु ते मताः ॥ ६९ ॥ अथ स्थानमुष्टयाकर्पणलक्षणानि । स्थानान्यष्टौ विधेयानि योजने भिन्नकर्मणाम्॥मुष्टयः पञ्च समाख्याता व्यायाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥ अग्रतो वामपादञ्च दक्षिणं चानुकुंचितम् ॥ आलीढं तु प्रकर्त्तव्यं हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ ७१ ॥ प्रत्यालीढे तु कर्त्तव्यं सव्यञ्चैवानुकुञ्चितम्॥ दक्षिणं तु पुरस्ताद्वा दूरपाते विशिष्यते ॥ ७२ ॥ पादौ सविस्तरौ कार्य्यौ समौ हस्तप्रमाणतः ॥ विशाखस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ ७३ ॥ समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसंगतौ ॥ असमे च पुरो वामे हस्तमात्रे नतं वपुः ॥ ७४ ॥ आकुंचितोरू द्वौ यत्र जानुभ्यां धरणीं गतौ ॥ दर्दुरक्रममित्याहुः स्थानकं दृढभेदने ॥ ७५ ॥ सव्यं जानुगतं भूमौ दक्षिणञ्च सकुञ्चितम् ॥ अग्रतो यत्र दातव्यं तं विद्याद्गरुडक्रमम् ॥ ७६ ॥ पद्मासनं प्रसिद्धं तु ह्युपविश्य यथाक्रमम्॥धन्विना तत्तु विज्ञेयं स्थानकं शुभलक्षणम् ॥ ७७ ॥ इति स्थानानि ॥ अथ गुणमुष्टयः ॥ पताका वज्रमुष्टिश्च सिंहकर्णस्तथैव च ॥ मत्सरी काकतुण्डी च योजनीया यथाक्रमम् ॥ ७८ ॥ दीर्घा तु तर्ज्जनी यत्र ह्याश्रितांगुष्टमूलकम् ॥ पताका सा च विज्ञेया नालिका दूरमोक्षणे ॥ ७९ ॥ तर्जनीमध्यमामध्यमंगुष्ठो [illegible] ते यदि ॥ वज्रमुष्टिस्तु सा ज्ञेया स्थूले नाराचमोक्षणे ॥८०॥ [illegible] तु तर्जन्यग्रं सुसंस्थितम् ॥ सिंहकर्णः स विज्ञे-

करे ॥ विशाखेनासमेनैव रथी व्याये च कैशिके ॥ ९८ ॥ उदिते भास्करे लक्ष्यं पश्चिमायां निवेशयेत् ॥ अपराह्णे च कर्त्तव्यं लक्ष्यं पूर्वदिगाश्रितम् ॥ ९९ ॥ उत्तरेण सदा कार्यमवश्यमवरोधिकम् ॥ संग्रामेण विना कार्यं न लक्ष्यं दक्षिणामुखम् ॥१००॥ षष्टिधन्वंतरे लक्ष्यं ज्येष्ठं लक्ष्यं प्रकीर्त्तितम् ॥ चत्वारिंशन्मध्यमं च विंशतिश्च कनिष्ठकम् ॥१॥शराणां कथितं ह्येतन्नाराचानामथोच्यते॥चत्वारिंशच्च त्रिंशच्च षोडशैव भवेत्ततः ॥ २॥ चतुःशतैश्च कांडानां यो हि लक्ष्यं विसर्जयेत् ॥ सूर्योदये चास्तमने स ज्येष्ठो धन्विनां भवेत्॥ ॥ ३ ॥ त्रिशतैर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ॥ लक्ष्यं च पुरुषोन्मानं कुर्य्याच्चंद्रकसंयुतम् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववेधी भवेज्ज्येष्ठो नाभिवेधी च मध्यमः ॥पादवेधी तु लक्ष्यस्य स कनिष्ठो मतो बुधैः॥५॥ अथानध्यायाः॥ अष्टमी च ह्यमावास्या वर्जनीया चतुर्दशी ॥ पूर्णिमार्द्धदिनं यावन्निषिद्धं सर्वकर्मसु ॥ ६ ॥ अकाले गर्जिते देवे दुर्दिनं चाथवा भवेत् ॥ पूर्वकांडहतं लक्ष्यमनध्यायं प्रचक्षते ॥ ७ ॥ अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षे दिवाकरः ॥ यावच्चराति तं कालमकालं हि प्रचक्षते ॥ ८ ॥ यद्वा । अरुणोदयवेलायां वारिदो यदि गर्जति ॥ तद्दिने स्यादनध्यायस्तमकालं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ श्रमं च कुर्वतस्तत्र भुजंगो दृश्यते यदि ॥ अथवा भज्यते चापं यदैव श्रमकर्मणि ॥ ११० ॥ त्रुट्यते वा गुणो यत्र प्रथमे बाणमोक्षणे ॥ श्रमं न तत्र न कुर्वीत शस्त्रे मतिमतां वरः॥११॥ अथ श्रमक्रिया ॥ क्रियाकलापान्वक्ष्यामि श्रमसाध्याञ्छुचिष्मताम् ॥ येषां विज्ञानमात्रेण [illegible] नान्यथा ॥ १२ ॥ प्रथमं चापमारोप्य चूलिकां बंधयेत्ततः ॥ स्थानकं तु ततः कृत्वा बाणोपरि करं न्यसेत् ॥ १३ ॥ [illegible] धनुषश्चैव कर्तव्यं वामपाणिना ॥ आदानं च ततः कृत्वा [illegible] ततः परम् ॥ १४ ॥ सकृदाकृष्टचापेन भूमिवेधं न कार-

कितं यस्य ह्यथवा हीनपत्रकम्॥३१॥ कर्करोतं तु चापेन यः कृष्टो हीनमुष्टिना॥मत्स्यपुच्छा गतिस्तस्य सायकस्य प्रकीर्त्तिता॥३२॥ भ्रमरी कथिता ह्येषा सद्भिस्तु श्रमकर्मणि॥ ऋजुत्वेन विना याति क्ष्येप्यमाणस्तु सायकः॥ ३३॥ अथ बाणानां लक्ष्यस्खलनगतयः॥ वामगा दक्षिणा चैव ऊर्द्धगाऽधोगमा तथा॥चतस्रो गतयः प्रोक्ता बाणस्खलनहेतवः॥ ३४॥ कंपते गुणमुष्टिस्तु मार्गणस्य तु पृष्टतः॥ संमुखी स्याद्धनुर्मुष्टिस्तदा वामे गतिर्भवेत्॥३५॥ ग्रहणं शिथिलं यस्य ऋजुत्वेन विवर्जितम्॥ पार्श्वे तु दक्षिणं याति सायकस्य न संशयः॥३६॥ऊर्द्धं भवेच्चापमुष्टिर्गुणमुष्टिरधो भवेत्॥स मुक्तो मार्गणो लक्ष्यादूर्द्धं याति न संशयः॥३७॥ मोक्षणे चैव बाणस्य चापमुष्टिरधो भवेत्॥गुणमुष्टिर्भवेदूर्द्धं तदाऽधोगामिनी गतिः॥३८॥ अथ शुद्धगतयः। लक्ष्यबाणाग्रदृष्टीनां संगतिस्तु यदा भवेत्॥तदा नीं मुंचितो बाणो लक्ष्यान्न स्खलति ध्रुवम्॥ ३९॥ निर्दोषः शब्दहीनश्च समुष्टिद्वयोज्झितः॥ भिनत्ति दृढवेध्यानि सायको नास्ति संशयः॥१४०॥स्वाकृष्टस्तेजितो यश्च सुशुद्धो गाढमुष्टितः॥ नरनागाश्वकायेषु न तिष्ठति स मार्गणः॥ ४१॥ यस्य तृणसमा बाणा यस्येंधनसमं धनुः॥ यस्य प्राणसमा मौर्वी स धन्वी धन्विनां वरः॥ ४२॥ अथ दृढचतुष्कम्॥ अयश्चर्म वटश्चैव मृत्पिडश्च चतुष्टयम्॥ यो भिनत्ति न तस्येषुर्वज्रेणाऽपि विदार्य्यते॥ ४३॥ सार्द्धांगुलप्रमाणेन लोहपत्राणि कारयेत्॥ तानि भित्त्वैकबाणेन दृढघाती भवेन्नरः॥४४॥चतुर्विंशतिचर्माणि यो भिनत्तीषुणा नरः॥तस्य बाणो गजेंद्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति॥४५॥भ्राम्यज्जले घटो वेध्यश्चक्रे मृत्तिपण्डकं तथा॥भ्रमंतं वेधयेद्यो हि दृढभेदी स उच्यते॥४६॥ अयस्तु काकतुंडेन चर्म चारामुखेन हि॥ मृत्तिपण्डश्च घटश्च ...मुखेन हि॥ ४७॥ अथ चित्रविधिः॥ बाणभंगकरावर्त

चंडीं गुरुं शस्त्राणि वाजिनः ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा कुमारीं भोजयेत्ततः॥देव्यै पशुबलिं दद्याद्धृष्टो वादित्रमंगलैः ॥६५॥ ततस्तु साधयेन्मंत्रान्वेदोक्तान्वागमोदितान्॥ अस्त्राणां कर्मसिद्ध्यर्थं जपहोमविधानतः॥६६॥ब्राह्मं नारायणं शैवमैंद्रं वायव्यवारुणे॥ आग्नेयश्चापरास्त्राणि गुरुदत्तानि साधयेत् ॥ ६७ ॥ मनोवाक्कर्मभिर्भाव्यं लब्धास्त्रेण शुचिष्मता ॥ अपात्रमसमर्थं च दहन्त्यस्त्राणि पूरुषम् ॥ ६८ ॥ प्रयोगं चोपसंहारं यो वेत्ति स धनुर्द्धरः ॥ सामान्ये कर्मणि प्राज्ञो नैवास्त्राणि प्रयोजयेत् ॥ ६९ ॥ अथ स्कांदोक्तकतिचिदस्त्रस्वरूपमप्युच्यते॥अथास्त्राणि प्रवक्ष्यामि सावधानोऽवधारय॥ब्रह्मास्त्रं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं ब्रह्मदण्डकम् ७०॥ ब्रह्मशिरस्तृतीयं च तुर्यं पाशुपतं मतम्॥वायव्यं पंचमं प्रोक्तमाग्नेयं पष्ठकं स्मृतम् ॥ ७१ ॥ नारसिंहं सप्तमं च तेषां भेदा ह्यनंतकाः ॥ ससंहारं सविज्ञेयं शृणु द्रोण यथातथम् ॥ ७२ ॥ वेदमात्रा सर्वशस्त्रं गृह्यते दीप्यतेऽथवा ॥ तत्प्रयोगं शृणु प्राज्ञ ब्रह्मास्त्रं प्रथमं शृणु ॥ ७३ ॥ दादिदन्ताञ्च सावित्रीं विपरीतां जपेत्सुधीः॥ जप्त्वा पूर्वां निखर्वं चाभिमंत्र्य विधिवच्छरम् ॥ ७४ ॥ क्षिपेच्छत्रून् सहसा नश्यंति सर्वजातयः ॥ बाला वृद्धाश्च गर्भस्था ये च योद्धुं समागताः ॥ ७५ ॥ सर्वे ते नाशमायांति मम चैव प्रसादतः॥यथाक्रमं दादिदंतं जपेत्संहारसिद्धये ॥ ७६ ॥ तस्य स्वरूपम् ॥ ॐ द्यादचोप्रनोयोयोधिहिमधीस्यवदेर्गोभण्यरेवंतुविसतत्स्वोवर्भुभूर्म् ॥ इति प्रयोगः ॥ अथसंहारः।ॐ भूर्भुवःस्वःतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि धियोयोनःप्रचोदयात्॥इति संहारः॥ब्रह्मदंडं प्रवक्ष्यामि प्रनवं पूर्वमुच्चरेत् ॥ ततः प्रचोदयाज्ज्ञेयं ततो नो यो धियः क्रमात् ॥ ७७ ॥ ततो धीमहि देवस्य ततो भर्गो वरेणियम् ॥ सवितुस्तत्... ...म्यमनुक्रमं तथैव च ॥ ७८ ॥ ततो हनहन हुंफट् जप्त्वा पू...

स्तेषां धनुर्वेदे ह्यनंताः परिकीर्तिताः ॥ ९८ ॥ इति केदारखंडे श्रीशिवेन द्रोणं प्रति प्रोक्तम् ॥ अथ शस्त्रवारणम् । हस्तार्के लांगलीकन्दो गृहीतस्तस्य लेपतः ॥ शूरस्य चरणे पुंसो दर्पं हरति कातरः ॥ ९९ ॥ गृहीत्वा योगनक्षत्रेऽपामार्गस्य मूलकम् ॥ लेपमात्रेण वाराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥ २०० ॥ अथःपुष्पी शंखपुष्पी लज्जालुर्गिरिकर्णिका ॥ नलिनी सहदेवी च पुत्रमानांरिका तथा ॥ १ ॥ विष्णुक्रांता च सर्वासां जटा ग्राह्या रवेर्दिने ॥ बद्धा भुजे विलेपाद्वा काये शस्त्रापवारकाः ॥ २ ॥ सर्पव्याघ्रादिसत्वानां भूतादीनां न जायते ॥ भीतिस्तस्य स्थिता यस्य मातरोऽष्टौ शरीरके ॥३॥ गृहीतं हस्तनक्षत्रे चूर्णं छुच्छुंदरीभवम् ॥ तत्प्रभावाद्गजः पुंसः संमुखं नैति निश्चितम् ॥४॥ च्छुच्छुंदरीश्रीफलपुष्पचूर्णशालितगात्रस्य नरस्य दूरात् ॥ आघ्राय गंधं द्विरदोऽतिमत्तो मदं त्यजेत्केसरिणो यथोग्रम्॥५॥श्वेताद्रिकर्णिकामूलं पाणिस्थं वारयेद्गजम्॥ श्वेतकंटारिकामूलं व्याघ्रादीनां भयं हरेत् ॥ ६ ॥ पुष्यार्कोत्पाटिते मूले पाठाया मुखसंस्थिते ॥ देहं स्फुटति नो तीक्ष्णमंडलाग्रै रणे नृणाम् ॥ ७ ॥ गंधार्य्या उत्तरं मूलं मुखस्थं संमुखागतम् ॥ शस्त्रौघं वारयेत्तत्र पुष्यार्कें विधिनोद्धृतम् ॥ ८ ॥ विधिरुपवासः ॥ शुभ्रायाः शरपुंखाया जटा नीलीजटाऽथवा ॥ भुजे शिरसि वक्त्रे वा स्थिता शस्त्रनिवारिका ॥ भूपाहिचोरभीतिघ्नी गृहीता पुष्यभास्करे ॥९॥ अथ संग्रामविधिः । प्रथमं क्रियते स्नानं शुक्लवस्त्रावृतो भवेत् ॥ मंगल्यगीतसंयुक्तो देवविप्रांश्च पूजयेत् ॥ २१० ॥ क्षेत्रपालस्य नाम्ना च बलिं दद्याद्दिशो दश ॥ शस्त्राणि चापि संपूज्य रक्षामंत्रं स्मरेत्ततः॥११॥मंत्रश्च ॥ ओंमूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चांबिके॥ घंटास्वनेन नः पाहि चापज्यानिस्वनेन च ॥१२॥ प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चंडिके रक्ष दक्षिणे ॥ भ्रामणेनात्मशूलस्य चोत्तरस्यां तथे

तथाश्वानां शतानि च॥२९॥दशोत्तराणि पद्ं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः॥३०॥अथ महाक्षौहिणी ॥ रुद्रयं निधिवेदाक्षिचंद्राख्याग्निर्हिमांशुभिः ॥ १३'२१'२४'९,'०० ॥ महाक्षौहिणिका प्रोक्ता संख्यागणितकोविदैः ॥ ३१ ॥ कोट्यस्त्रयोदश प्रोक्ता लक्षाणामेकविंशतिः ॥ चतुर्विंशसहस्राणि तथा नव शतानिच ॥ ३२ ॥ महाक्षौहिणिकां प्राहुस्संख्यातत्त्वविदो जनाः ॥ ३३ ॥ महाक्षौहिणिकायां तु रथाःकोटिमिताः स्मृताः ॥ अश्वाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च ॥ ३४ ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्वदेवमेव गजा मताः ॥ गजाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च॥३५॥ सप्तविंशसहस्राणि तथा नव शतानि च॥केचित्तु महाक्षौहिणिकां प्राहुरिमां तत्त्वविदो जनाः ॥ ३६ ॥ महाक्षौहिणिकायां तु रथाः कोटिमिताः स्मृताः ॥ सप्तत्रिंशच्च लक्षाणि गीयंते तत्त्ववेदिभिः ॥३७॥ द्वादशैव सहस्राणि चत्वार्येव शतानि च ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्वदेवमेव गजाः स्मृताः॥ ॥३८॥अश्वाश्चतुष्कोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च॥सप्तत्रिंशत्सहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥ सप्ततिश्चैव संख्याताः प्रोच्यंते पत्तयस्ततः॥पद्कोट्योऽशीतिलक्षाणि पंचाधिकमितानि च॥४०॥ द्विषष्टिश्च सहस्राणिं तथा शतचतुष्टयम् ॥ पंचाशदिति संख्याता महाक्षौहिणिका बुधैः ॥ ४१ ॥ अथ व्यूहविधिः ॥ मुखे रथा गजाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च हयाः कार्या व्यूहस्यायं विधिः स्मृतः ॥४२॥ अर्द्धचंद्रश्च चक्रश्च शकटं मकरं तथा ॥ कमलश्रेणिका गुल्मं व्यूहान्येवं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥ अथ युद्धविधिः ॥ ये राजपुत्राः सामन्ता आप्ताः सेवकजातयः ॥ तान्सर्वानात्मनः पार्श्वे रक्षायै स्थापयेन्नृपः ॥४४॥ यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नेन च रक्षणीयः ॥ तस्मिन्विनष्टे किल सारं न नाभिभंगे अरका वहंति ॥ ४५ ॥ क्षत्रं सारभृतां शूरं शस्त्र-

वेदस्य प्रयोजनम्। गीतं गानशिक्षागीतनिर्माणम्।स्वरजातिरागभेदास्तालमात्रादिरचनाप्रकाराः । साधकबाधकस्वरादिमेलनपरिज्ञानञ्च 'स्वरगं पदगं चैव तथा लयगमेव चाचेतोवधानगं चैव गेयं ब्रूयुश्चतुर्विधम् ॥' स्वरादिभेदा अनंता रागाश्च भैरवश्रीरागादिभेदेन पोढाऽप्यवांतरभेदैरनन्ता एव। तालश्च क्रियामानं क्रिययाऽऽवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदः। लयश्च गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यम्। वाद्यं घनं तथानद्धं ततं सुषिरमेव च। कांस्यपुष्करतंत्रीभिर्वेणुना च यथाक्रमम् ॥ एतदेवामरेणाप्युक्तं 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यम्'इति।तत्र' नृत्यं कृतानुकरणं नाट्यं तु नर्तकाश्रयम्। करणान्यंगहाराश्च विभावो भाव एव च॥अनुभावो रसाश्चेति संक्षेपान्नृत्यसंग्रहः॥'इति। करणानि साधनानि ॥ अंगहारोऽगविक्षेपः। विशेषेण भावयंत्युत्पादयंति रसमिति विभावाः। स्त्रीवसंतोद्यानादयः रसकारणानि। अनुभूयते लक्ष्यरस एभिरित्यनुभावाः।कंपस्वेदादीनि रसकार्याणि भावाः सात्विकास्तंभादयो व्यभिचारिणश्च धृतिस्मृत्यादय एतैरुत्कर्षमारोप्यमाणोऽत्र व्यंजितः स्थायीभावो रत्यादिः शृंगाररसरूपो भवतीति तत्त्वम् ॥अथ च किञ्चिद्गांधर्ववेदप्रक्रियामपि ब्रूमः। प्रणम्य सर्वदेवेशं शिवं ब्रह्मादिकांस्ततः ॥ गांधर्वशास्त्रसंक्षेपः सारतोऽयं मयोच्यते ॥ १ ॥ यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रंथिश्च यो मतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ॥ २ ॥ तत्संयोगान्नादः समुपजायते ॥ न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ॥ ३ ॥ न नादेन विना वाद्यं नाट्यं नादं विना न हि न नादेन विना नृत्यं तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ पवनाज्जायते नादो नादतः स्वरसंभवः ॥ स्वरात्संजायते राग-

व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥२१॥ अथ सालगसूडः॥ हिमवत्कन्यकाप्रीत्यै देवदेवेन शंभुना ॥ शुद्धरागादिनिष्पीड्य सरसं सालगं कृतम् ॥ २२ ॥ शुद्धरागसमुत्पन्नं छायालगमनोहरम्॥ अबलाबालगोपालक्षितिपालैः सगीयते ॥ २३ ॥ आद्यो ध्रुवस्ततो मंठः प्रतिमंठो निशारुकः ॥ अड्डतालस्ततो रास एकताली च संमता ॥ २४ ॥ अथैषु ध्रुवकलक्षणम् ॥ न विवेकं विना ज्ञानं ध्यानं नात्मरसं विना ॥ श्रद्धया न विना दानं गानं न ध्रुवकं विना ॥ २५ ॥ उत्तमः पट्पदैः प्रोक्तो मध्यमः पंचभिस्तथा ॥ कनिष्ठस्तु चतुर्भिः स्यादेवं स्युर्ध्रुवकास्त्रिधा ॥ २६ ॥ एकधातुर्द्विखंडः स्याच्छत्रोद्ग्राहस्ततः परम् ॥ तृतीयं किञ्चिदुच्चं स्यात्खंडं गमकशोभनम् ॥२७॥ ततो द्विखंड आभोगस्तृतीयं तस्य खंडकम् ॥ उच्चं गमकयुक्तं वा नवा स्वाम्यंकितं च तत्॥२८॥ उद्ग्राहस्याद्यखंडे च न्यासः स ध्रुवको मतः॥एवं हि पट्पदः प्रोक्त उत्तमो ध्रुवको बुधैः ॥ २९ ॥ पंचपादस्य तूद्ग्राहे पदयुग्मं प्रशस्यते ॥ तृतीयं चोच्चखंडं स्याद्द्विरभ्यस्तमिदं त्रयम् ॥३०॥ आभोगश्चैकखंडः स्याद्द्वितीयं चोच्चखंडकम् ॥ तुल्यनामांकितं चैतादिति मध्यमलक्षणम् ॥३१॥ चतुष्पादस्य तूद्ग्राहे पदैकं स्यात्ततः परम्॥ किंचिदुच्चं द्वितीयं स्याद्द्विरभ्यस्तमिदं द्वयम्॥३२॥आभोगे च तथैकं स्यात्किंचिदुच्चं द्वितीयकम्॥अभुनामांकितं चैतत्कनिष्ठस्येति लक्षणम्॥३३॥षण्णां पदानां वा वर्णनियमो वा द्वयोर्भवेत्॥पदयोर्वर्णनियमो ध्रुवाणां हि द्विधा गतिः ॥ ३४ ॥ पदद्वये यदा वर्णनियमः क्रियते बुधैः ॥ तदा पदानि चास्यानि भवंति नियमं विना ॥ ३५ ॥ एकादशाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ॥ खंडैर्ध्रुवाः षोड॰ ॰ स्युः षड्विंशत्यक्षरावधिः ॥ ३६ ॥ रमतालादिवर्णैश्च ध्रुवाणां लक्षणं शुभम् ॥ प्रोक्तं रागार्णवे सर्वं संक्षेपादिह कथ्यते ॥३७॥ अथ

धीयते॥५३॥द्रुतद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके॥स यथा(००॥)एकविंशतिवर्णांश्रिभिर्भवेच्छृंगारके रसे॥५४॥कामदोभीष्टदः पुंसां तालके तुरलीलके॥द्रुतद्वयं लघु चांते तालःस्यात्तालकेतुकः॥स यथा (००।) विजयाक्षो ध्रुवः स स्याद्द्वाविंशत्यक्षरांत्रिकः ॥ ५५ ॥ सन्निपातेन संयुक्तः शृंगारेऽभीष्टदो रसे ॥ एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स कथ्यते॥५६॥स यथा (ऽ) त्रयोविंशतिवर्णांश्रिर्ध्रुवः कंदर्पसंज्ञकः॥ वीरे वा करुणे वा स्यात्खंडताले विधीयते ॥५७॥ द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खंडसंज्ञकः॥ स यथा (०) द्विघ्नद्वादशवर्णांश्रिस्तालो वा खंडके भवेत् ॥ ५८ ॥ वीरशृंगाररसयोर्जयकृज्जयमंगलः ॥ द्रुतद्वयं विरामांतं लघुनैकेन रूपकः ॥५९॥ स यथा (००) पंचविंशाक्षरैः पादो यस्यासौ ललिताह्वयः ॥ ताले वाचपुटे गेयो वीरेवाप्यद्भुतेऽपि वा ॥ ६० ॥ तालं वाचपुटं ज्ञेयं गुरुर्लघुयुगं गुरुः ॥ स यथा (ऽ॥ऽ) यः षड्विंशतिवर्णांश्रिः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः ॥ ६१ ॥ ललितश्चपुटाख्ये च ताले शृंगारपोषकः ॥ ताले च चपुटे ज्ञेयं गुरुद्वंद्वं लघुस्ततः ॥ ६२ ॥ स यथा (ऽऽ।) इति षोडश ध्रुवाः ॥ अथ मंठकलक्षणम् ॥ उद्ग्राहो ध्रुपदश्च स्यादाभोगस्तदनंतरम् ॥ नियमास्त्रिविधो ज्ञेयो मंठकस्य विचक्षणैः ॥ ६३ ॥ जयप्रियः कलापश्च कमलस्सुंदरस्तथा ॥ वल्लभो मंगलश्चेति षडेते मंठका मताः ॥ ६४ ॥ लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥ तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमंठके ॥ ६५ ॥ हंसतालः (।ऽ।) रंगताले तु विज्ञेयो लघुश्चैको गुरुद्वयम् ॥ कलापो मंठकस्तेन रंगाभिधानके ॥६६॥ रंगतालः (।ऽऽ) लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽयं दर्पणः स्मृतः ॥ अस्मिस्ताले रसे शांते कमलो मंठको भवेत् ॥ ६७ ॥ दर्पणतालः (॥ऽ) गुरुद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥ सुंदरो गीयते तेन वीरे वाप्यद्भुते रसे ॥ ६८॥ त्रिपुटतालः (ऽऽ॥)

लघुशेखरः (।ऽ) द्रुतद्वयं विरामांतं लघुनैकेन संयुतम् ॥ जयतालो भवेत्तेन गेयः शांते बुधोत्तमैः ॥ ८४ ॥ विजयतालः (०० ।) उमातिलकताले तु द्रुतौ लघुगुरू स्मृतौ ॥ चाराख्यस्त्वङ्कतालः स्याद्विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥ ८५ ॥ चाराख्याङ्कतालः (००।ऽ) प्लुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके ॥ निःसंगस्त्वङ्कतालः स्याद्बुधैस्तेनैव गीयते ॥८६॥ वनमाली (ऽ००) राजतालाभिधाने तु लघुद्रुतौ लघुः स्मृतः ॥ अनेन तु समायुक्तो मकरंदस्त्वङ्कतालकः ॥८७॥ राजतालः (।०।) अथ रासकलक्षणानि ॥ चतुर्धा रासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥ विनोदो वरदो नंदः कंबुजश्चेति कीर्त्तितः ॥ ८८ ॥ एक एव लघुर्यत्र ह्यादितालः स कथ्यते ॥ विनोदो रासकस्तेन गातृश्रोतृसुखावहः ॥ ८९ ॥ आदितालः (।) लघुद्रुतौ गुरुर्यत्र तालोयं गजलीलकः ॥ वरदो रासको गेयः श्रोतृणां च सुखावहः ॥९०॥ गजलीलकः (।०ऽ) द्रुतश्च गुरुरेकत्र तालो विद्याधरः स्मृतः ॥ यत्रासौ रासको नंदो गीयतेऽभ्युदये शुभः ॥ ९१ ॥ विद्याधरः (ऽऽ) राजविनोदे ताले स्याद्गुरुद्वंद्वमथ प्लुतः ॥ रासकः कंबुजस्तेन गीयते गीतिकोविदैः॥९२॥ राजविनोदः (ऽऽऽ) अथैकतालीलक्षणम् ॥ एकताली त्रिधा प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः॥रामा च चंद्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम्॥९३॥ द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खंडसंज्ञितः ॥ रामा तेनैकताले तु गीयते गायकोत्तमैः॥ ९४ ॥ खंडतालः (०) गुरुद्वयं भवेद्यत्र तालो ललितसंज्ञितः॥चंद्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी॥९५॥ ललितः (ऽऽ) कोकिलाप्रियताले वै द्रुतत्रयमुदाहृतम् ॥ विपुला चैकताली स्यात्तेन गीतज्ञसंमता॥९६॥कोकिलाप्रियः (०००)॥

५. ध्रुवाः ॥ जयंतश्च तथोत्साहो नंदनश्चंद्रशेखरः॥कामदो विजयाख्यश्च कंदर्पजयमंगलौ ॥९७॥ अष्टौध्रुवाः समाख्याता राजयो·

अजा वदति गांधारं क्रौंचो वदति मध्यमम् ॥ १३ ॥ पुष्पसाधा
णे काले कोकिलः पञ्चमं वदेत् ॥ दर्दुरो धैवतं चैव निषाद
वदेद्गजः ॥ १४ ॥ हास्यशृंगारयोः कार्यौ स्वरौ पंचममध्यमौ
षड्जर्षभौ तथा ज्ञेयौ वीररौद्राद्भुते रसे॥१५॥गांधारश्च निषादश्च क
र्तव्यौ करुणारसे ॥ धैवतश्चैव कर्त्तव्यो बीभत्से च भयानके॥१६
चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च चतुःश्रुतिः ॥ चतुःश्रुतिस्त्रिश्रु
तिश्च द्विश्रुतिश्चेति ते स्वराः ॥ १७ ॥ अथ षट्त्रिंशत्प्रवर्त्तकरागा
उच्यते ॥ भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ॥ देशाषश्चे
ति षट् रागाः प्रोच्यंते लोकविश्रुताः ॥ १८ ॥ बंगपालो गुण
कारी मध्यमादिर्वसंतकः ॥ धन्याश्रीश्चेति पंचैते रागा भैरवसं
श्रिताः॥१९॥ललिता गुर्जरी देशी विराटी रामकृत्तया॥मता रागा
र्णवे रागाः पंचैते पंचमाश्रयाः ॥ १२० ॥ नटनारायणः पूर्वं गांधा
रः सालगस्तथा ॥ तथा कर्णाटकेदारौ पञ्चैते नाटसंश्रयाः॥२१॥
मेघमल्लारिका मालकौशिकः प्रतिमंजरी ॥ आसावरी च पंचैते
रागा मल्लारसंश्रयाः ॥ २२ ॥ हिंदोलस्त्रिगुणा धाली गौडी को
लाहलास्तथा ॥ पंचैते गौडनामानं रागमाश्रित्य संस्थिताः ॥२३॥
भूपाली हरिपालश्च कामोदी धोरणिस्तथा ॥ वेलावली च पंचैते
रागा देशाषसंस्थिताः ॥ २४ ॥ अन्येऽपि बहवो रागा जाता
देशविशेषतः॥मारुप्रभृतयो लोके ते च भद्रेशिकाः स्मृताः॥२५॥
श्रीआदिपुराणेतु । भैरवो मुख्यरागश्च द्वितीयो मालकौ
शिकः ॥ हिंदोलकस्तृतीयस्तु चतुर्थो दीपकः स्मृतः ॥ २६ ॥
पंचमो मेघनादश्च श्रीरागः षष्ठ उच्यते॥एतेषां पंच पंच स्युः पत्न्यः
षण्णां सुशोभनाः ॥२७॥ पूर्वं भैरवपत्न्यस्तु पंचैताः शृणु नारद॥
भैरवी नटनाम्नी च तथा मालसिरी मता॥पटमंजरी चतुर्थी स्याल्ल
लिता पंचमी मता॥२८॥ मालकौशिकपत्नीनां नामानीमानि मे शृ

सालस्यगात्रा विदिता च गौडी ॥ ६९ ॥ नीलं वसाना वसनं सुवेपा वने रुदंती पिकनाददूती ॥ विलोकयंती ककुभोऽथ भीता मूर्तिः प्रदिष्टा ककुभः श्रयेयम् ॥७०॥ प्रातः समुत्थाय प्रियांकमध्ये तत्केलिचिह्नाकलितानिमित्ता ॥ सालस्यनेत्रा प्रतिबोधयंती खगान्द्रुमस्थांश्च विभासनाम्नी ॥ ७१ ॥ मनोज्ञमौंजीगुणगुंफितांगा त्वचं दधाना धरणीरुहस्य ॥ चंडा कुमारी कमनीयमूर्तिर्वंगालिका गायनकेषु मुख्या ॥ ७२ ॥ सदारंगारतिरभसकांतवदना मदोन्मत्ता पतिपदालिंगितकरा ॥ वरालापप्रेमपूरप्रसक्ता भक्तादेवी देवमोहातिसक्ता ॥ ७३ ॥ अथ श्रीरागः ॥ किरीटवान् रागसमाजमध्ये संगीतशालीयमदांगयष्टिः ॥ आतालमानाधिकृतौ विवेकी श्रीरागराजो वनिताभिकांतः ॥ ७४॥ शृंगारसंभारसमूहनांगा ह्यनंगलेखेव निजांगकांत्या ॥ प्रतप्तचामीकरचारुवर्णा श्रीमेघशाली मदनाभिमत्ता ॥ ७५ ॥ अब्जमालां करे धृत्वा वसाना रौरवीं त्वचम् । जपंती जाह्नवीतीरे मोदकातियशस्विनी ॥ ७६ ॥ नीलांशुकालंबितदेहपीठा विभ्रत्प्रभासाधरपद्मवक्त्रा ॥ श्यामा सुवेपा दयितेन सार्द्धं केदारिकाब्जं दधती करेसा॥७७॥आसावरी मन्मथचर्यहारिणी वक्रदृशाभ्रुकुटिशोभितसुस्मितास्या ॥ मानोन्नता कान्तकराभिमर्शप्रमोदभारा विगता सदैव ॥७८॥ कामोदका कामलका विदग्धा शश्वत्तनौ हाटकतुल्यवर्णा ॥ कर्णांतनेत्रा मदनांगयष्टिर्नीलोत्पलं सा दधती मनोज्ञा ॥ ७९ ॥ मारुमनोत्साहविभासयंती कंदर्पसंपीडितदेहयष्टिः ॥ प्रियप्रवासातिवियोगिनी सा महावियोगेन सुतप्यमाना ॥८०॥ एवमन्यत्रान्यथापि वर्णिता रागास्ते च सर्वे एव योग्या एव ॥ तदुक्तम्॥न रागाणां न तालानामंतः कुत्रापि विद्यते॥संतोपाय शिवस्यैते गेया बुधजनैः सदा ॥ ८१ ॥ तथा नयति कैलासं न गंगा न सरस्वती ॥ यथा नयंति रागास्ते नां

भवेत् ॥ ९६ ॥ किंच । गीते वाद्ये च नृत्ये च शक्तिः साधारणो गुणः ॥ सा चेदेतत्किमन्येन दूषणेन गुणेन च ॥ ९७ ॥ अथौषधानि ॥ गुडूच्यपामार्गविडंगशंखिनीवचाभयाकुष्ठशतावरीसमा ॥ घृतेन लीढा प्रकरोति पुंसां त्रिभिर्दिनैर्गीतसहस्रधारणम् ॥ ९८ ॥ देवदारुदलोद्धूतरसो मधुघृतान्वितः ॥ पीतः पथ्याशिनः कुर्याद्गीते सुस्वरतां भृशम् ॥ ९९ ॥ वासा ब्राह्मी वचा कुष्ठं पिप्पली मधुसंयुता ॥ सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥ २०० ॥ वृद्धदारुकमूलं हि यो लिह्यान्मधुसर्पिषा ॥ सप्ताहक्षीरयूषाशी किन्नरैः सह गीयते ॥ १ ॥ बीजपूरफलं जातीपत्रं जंबीरजं तथा ॥ एनीधान्यकलायाश्च पिप्पल्या सह चूर्णयेत्॥२॥मधुना चावलीढं तु कंठं सुस्वरतां नयेत्॥इति गांधर्ववेदोद्धृतसारः॥ ॥अथ रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् ॥ तथा हि । साधुपाकेप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं तथा ॥ तथैव नीरसं काव्यं न स्याद्रसिकतुष्टये इति ॥ तत्र रसत्वमंगांगिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् ॥ विशेषणं विभावानुभावसंचारिभावस्थायीभावा इत्येवमाकारकसमूहालम्बनवारणाय। रसत्वं च जातिरिति ॥ केचित्तु-कारणेनाथ कार्येण सहकारिभिरेव च ॥ व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ कारणमङ्गनानवयौवनादि ॥ कार्याणि । स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः॥सहकारिणः उद्यानादयः ग्लान्यादयश्च ॥ यदाहुः। विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायीभावो रसः स्मृतः॥तं विभजते । शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्साद्भुतशांताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥ तत्र संभोगो विप्रलंभश्च शृंगारो द्विविधः स्मृत इति ॥ तत्र स्त्रीपुंसल-

रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥ नाभिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभः स उच्यते॥अभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेवास च।पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ॥ विप्रलंभश्चतुर्द्धा स्यात्पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥ तत्र स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ॥ ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमला- भादतिकामयोः ॥ यथा । प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढ- रागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ॥ यास्वं- तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रोलयः ॥ अथान्यावनितासक्तमवगम्यस्ववल्लभम् ॥ ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः ॥ यथा । सा पत्युः प्रणया- पराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवलनावक्रो- क्तिसंसूचनम्॥स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैःपर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥प्रवासः परदेशस्थे द्विती- यो विरहोद्भवः ॥ यथा । त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥ अस्रैस्ता- वन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्त इति ॥ स्यादेकतरपंचत्वे दंपत्योरनुरक्तयोः ॥ शृंगार- करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव ॥ १ ॥ ननु शृंगारस्य रतिप्रकृति- त्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च विप्रलंभेऽभावात्स कथं शृंगारभेद इति चेन्न।धन्योहमस्याः कृते दशामिमामनुभवामि इति तत्रापि तदभिधानात् । श्रीपादस्तु । रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृपे गुरौ ॥ शृंगारस्तु भवेत्सैव पत्न्यांतविषया रतिः ॥ तत्र देवे यथा।कंठकोणविनिविष्टमीशते कालकूटमपि मे महामृतम्॥ अप्यु- पात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते । मुनौ यथा। हरत्यघं
१ हेतुरप्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ॥ शरीरभाजां
२ :दर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ पुत्रे यथा।

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥आर्तिः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधादिरोधावाह॥ शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मित्रे : शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणबीभत्सौ न किंचिद्विट

णाभितः काये स्थायिनं भावयंति ये ॥ अनुभूतादिहेतूंस्तान्वदंति व्यभिचारिणः ॥ आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः ॥ ते च । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः॥आलस्यश्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्षश्चावेगो जडता तथा ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च । सुप्तं विरोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ अमी च प्रत्येकं भाव्यंते क्वचित्सर्वभावतापि ॥ यथा । क्वाकार्यं शशलक्ष्मण इत्यादौ क्वाकार्यमिति वितर्कः ॥ भूयोपि दृश्येत सत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः । कोपेपीति स्मृतिः । किंवक्ष्यंतीतिशंका।स्वप्नेपि सा दुर्लभेति दैन्यम् । चेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धृतिः । कः खल्वित्यादिश्चिंतेतीत्यत्र बहुवक्तव्यमस्तीह तु रेखामात्रमेव दर्शितमिति । तत्र रीतीराह । तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः॥पद्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा ॥ गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भी च तदल्पतः ॥ अनयोः संकरो यस्तु मागधी सातिविस्तरा॥गौडीयैः प्रथमा मध्या वैदर्भैर्मैथिलैस्तथा ॥ अन्यैस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥ तत्र गौडी यथा । उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥ नीयंते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ वैदर्भीयथा । मनीषिताः संति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ॥ पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥ मागधी यथा।पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रांत्या पुनर्गंडयोर्नीलेंदीवरशंकया नयनयोर्बंधूकबुद्ध्याधरे ॥ लीयंते क-रीषु बांधवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपाः कियंति तरु... ...न रक्षिष्यसि ॥ जयदेवस्तु।पञ्चाली किञ्च लाटीया गौडी

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥ तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्धं बर्हीं जह्ने कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते घनाटोपे विहायसि ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमिति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशीलितसाहित्यानामेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभिरुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्सया मुहुर्मुहुरुत्सर्पद्यन्मुखाग्रं तस्यार्द्धं यथा स्यात्तथा । बर्हीं मयूरः कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्नेऽपाचक्रे । तथा ललना स्त्री रभसं पतिसंगेच्छावेगं धत्ते।क्व सति । घनानां मेघानामाटोपस्संभ्रमो यस्मिंस्तादृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथेत्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । घनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशेषकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्वमलंकारत्वमित्यन्ये। ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमानाह । चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरश्च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह । सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं मुनीश्वराः॥किञ्चातच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति॥ ... ॥ यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति ... काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ तत्र

पद्मबंधमाह । भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ॥ भाविता- त्माशुभावादेदेवाभावत ते सभा ॥ १ ॥ हे प्रतिभया बुद्धया सार श्रेष्ठ ते तव सभा भासते शोभते । वत हर्षे रसेनाभाता शोभिताहताऽविभाऽदीप्तिर्यस्याः सा । यद्वाऽविना मेषेण भातीत्यविभो वह्निर्हतो निरस्तोऽविभो यया सा । भा- वितो वशीकृतो ध्यातो वा आत्मा-

पद्मबंधः ।

मुरजबन्धः ।

स	र	ला	ब	हु	ला	रं	भ
त	र	ला	रि	व	ला	र	वा
वा	र	ला	ब	हु	ला	मं	द
क	र	ला	ब	हु	ला	म	ला

१ भाशब्दं कर्णिकायां न्यस्याष्टदलेषु भाशब्दं द्वौद्वौ वर्णौ निर्गमप्रवेशाभ्यां लिखेत् । भाशब्दो मध्यस्थो निर्गमे प्रवेशे सर्वत्रान्वेति । दिग्दलेषु ४ आरो- हावरोहाभ्यां नाभौ प्रवेशः विग्दिलेषु सकृदवरोहणनामेये ऐशाने च प्रति वते द्वौद्वौ वर्णौ नैर्ऋत्ये वायव्ये च हतात्माशु इति द्वौद्वौ वर्णौ सिद्धौ ॥ एवमष्ट- दलेषु कर्णिकायां सप्तदशवर्णैर्द्वात्रिंशर्णनिर्वादंतेपूर्वदलांतान्मध्ये प्रवेशात्पद्मसि- द्धिरिति पद्मबंधः ॥

२ मुरजबंधमाह । सरलाबहुलारंभतरलारिबलारवा ॥ वारलाबहुलामंदकरलाबहु- लामला ॥ शरद्वर्णनम् । सरलाऽवक्रा शरॉल्लातीति शरला बहुलआरंभ उदयो यस्य सः तरलानां चपलानामलिबलानां द्विरेफसैन्यानां रवः शब्दोयस्यां सा वारला- भिर्हंसीभिर्बहुलाः सकुला अमंदाः सोत्साहाः करॉल्लाति स्वीकुर्वंतीति करला राजातो यस्यां सा अबहुलेन शुक्लपक्षेणामला बहुले कृष्णपक्षे नक्षत्रैरमला वा । अत्र पाद- चतुष्कपंक्तिचतुष्के विलिख्याद्यद्वितीयतृतीयपादे स्ना आद्यद्वितीयतृतीयान् चतुर्थपादे चतुर्थपंचमौ तृतीयद्वितीयाद्यानां षष्ठोपांत्यांत्यवर्णैराद्यः पादः॥१॥द्वितीयाद्यमाद्यद्विति- तीयतृतीयौ द्वितीयतृतीययोश्चतुर्थौ चतुर्थस्य तृतीयद्वितीयौ तृतीयस्याद्यवर्णौ द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ द्वितीयांत्यमाद्यात्सप्तमषष्ठौद्वितीययोः पंचमौ चतुर्थांत्पष्ठसप्तमौ तृतीया- ... तृतीयःपादः ॥ ३ ॥ अंत्यतृतीया आद्यद्वितीयतृतीयैराद्याच्चतुर्थपंचमाभ्यां ... पादः ॥ ४ ॥ इति मुरजसिद्धिः ॥ २ ॥

लगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितः ॥ आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कृतार्थं-यतु मानसम् ॥ अनेकस्य व्यंजनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः। नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ॥ चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥ पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुप्रासकाम्यया ॥ आदिक्षांतलिपौ कादिक्षांतशब्दं विचिंतये-दिति रहस्यम् ॥ गूढं क्रियागुप्तादि। क्रियादिकं स्थितं यत्र पदसंधानकौशलात् ॥ स्फुटं न लक्ष्यते तत्स्यात्क्रियागुप्तादिकं यथा ॥ राजन्नव घनश्यामनिस्त्रिंशाकर्षदुर्जय ॥ आकल्पंवसुधामेनां विद्विषोद्य रणे वहून् ॥ अव द्येति द्वे क्रियापदे ॥ यथा। पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्नितांतमधुरारवैः ॥ सहकारादुमारम्यावसंते कामपि श्रियम् ॥ अधुरत्र गुप्तमस्ति॥इदञ्च नाना यदाहुः। क्रियाकारकसंबंधगुप्तान्यामंत्रितस्य च ॥ गुप्तं यथा समासस्य लिंगस्य वचनस्य च ॥ १ ॥ क्रियागुप्तं तूक्तम् ॥ नकरोतु नास रोषं न वदतु परुषं न हंत्वथो शत्रून् ॥ रक्षयति महीमखिलां तथापि वीरस्य धीरस्य ॥ शरदिन्दुकुंदधवलं कृतनगनिलयं मनो हरं देवम् ॥ यैः सुकृतं कृतमनिशं तेषामेव प्रसादयाति ॥ ॥२॥क्रमेण धीर्मनश्चेति कर्तृगुप्तम् ॥ सीकराकरसंग्राही सरोजवनमारुतः ॥ प्रक्षोभयति पान्थः स्त्रीनिःश्वासैरिव मांसलः ॥ १ ॥ सुभग तवाननपङ्कजदर्शनसंजातनिर्भरप्रीतेः ।१। शमयति कुर्वन्दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ २ ॥ इह क्रमेण सरः शब्देति गुप्तं कर्म । अयातिर्विवक्षावशतः परस्मैपद्यप्यस्ति, उदयाति यदि भानुरित्यादिप्रयोगात् ॥ पूतिपंकमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी ॥ दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यंति घनागमे ॥ १ ॥ अहं महानसा यातः कल्पितो नृकरस्तव ॥ मया मांसादिकं भुक्तं जानीहि मां वक ॥ २ ॥ अत्र क्रमेण दुर्वारा दुष्टांवुना महा-

वटवृक्षो महानत्र मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ तावत्त्वया न गंतव
यावन्मार्गे स तिष्ठति ॥ इहापि क्रमेणाऽले वटो इति संबुद्धिगु
कर्ता च गुप्तोऽस्ति॥२॥रामनाम सुधाधाम पवित्रं रस ना रसम्॥
कर्त्ता कर्म किञ्चात्र के च संबोधनक्रिये ॥ इह हे नः त्वं रामनाम
आस्वादय । किंभूतं सुधाधामामृतस्थानं पुनः पवित्रं रसरूपञ्च
अत्र कर्तृकर्मसंबुद्धिक्रियाश्च गुप्ताः ॥ विपादी भेस्यमश्नाति सद
रोगं न मुंचति ॥ क्रुद्धेनापि त्वया वीरशंभुनारिः समः कृत
॥ १ ॥ इह विपादश्चेतसो भंगः सोऽस्यास्तीति विपादी विप
त्तीति वा सदारोगं शश्वद्व्याधिं सभार्यः अगं हिमाद्रिम् इ
विपादी सदारइति च समासयोर्गुप्तिः ॥ नित्यमाराधिता देवैः कंस
स्य द्विपतस्तनुः ॥ मंडलाग्रं गदां शंखं चक्रं जयति बिभ्रत
॥ २ ॥ इहापि नित्यं मा श्रीर्यस्यासेति समासो गुप्तः मंडला
ग्रं कौक्षेयकं खड्गमिति यादवः । इतिसमासगुप्तम् ॥ नितांत
स्वच्छहृदयं सखिप्रेयान्समागतः ॥ त्वां चिरादर्शनप्रीत्य
यः समालिंग्यरंस्यते ॥ १ ॥ इह स्वच्छहृदयमिति विशेषण
क्रियाभ्रांत्याऽयमिति पुँल्लिङ्गमस्पष्टम् ॥ कलिकालमियं तावदग
स्त्यस्य मुनेरपि ॥ मानसं खंडयत्यत्र शशिखंडानुकारिणी ॥ २ ॥
इयं लोपामुद्रा वक्रशीलतयाल्हादकतया च शशिखंडानुकारिणी
अगस्त्यस्यापि मुनेश्चेतःकलिना प्रणयकलहेन कालं मलिनता
मापन्नं खंडयति तथाऽगस्त्यस्य तरोरियं कलिका मुकुलं शशि
खंडवत्कुटिला मुनेरपि मनःखंडयत्युद्दीपनविभावत्वात् ।
अत्र कलिकेति स्त्रीलिंगं गूढम् ॥ इति लिंगगुप्तम् ॥ प्रमोदं
जनयत्येव सदारागृहमेधिनः ॥ यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां संग
ताविमौ ॥ १ ॥ इह रा इति सुवचनं गुप्तम् ॥ कस्मात्त्वं दुर्बलासी
ति सख्यस्तां परिपृच्छति॥त्वयि सान्निहिते तासु दद्यात्किं शुश्रयाते

गरूपसाम्याल्लिंगयोः श्लेपः।एकवचनद्विवचनयोः शब्दसाम्यवचन-श्लेपोऽपीत्यर्थः॥३॥अथ प्राकृतसंस्कृतभाषयोः श्लेपमाह।महदेसुरसं धम्मेतमवसमासंगमागमाहरणे॥हरबहुसरणं तंचित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥ ४ ॥ मह्यं दद स्वरसं धर्मे तमोवशामाशांगमागमात्संसार रूपात् हर नः हे हरवधुशरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु सहसा मे इति प्राकृतेऽर्थः । संस्कृते तु महदे उत्सवदात्रि उमे मे आगमाहरणे वेदोपादाने तं सुरसंधं देवेपु संधानं भक्तिमवरक्ष समासंगमासक्तिं हर अपनय बहु सरणं प्रसरणं यस्य तं चित्तमोहमवसरे समये उमे सहसा हरेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ४ ॥ प्रकृतिश्लेपमाह । अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेपु च वक्ष्यति ॥ सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥ ५ ॥ अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि वहिष्यति ज्ञेपु विज्ञेपु जनेपु वदिष्यति । वहिवच्योर्लृटि वक्ष्यतीति समं रूपम् । अमित्राणां सामर्थ्यं कृंततीति मित्राणां सामर्थ्यं करोतीति । कृंततिकरोत्योः क्विप् । तेन प्रकृत्योः श्लेपः ॥५॥ प्रत्ययश्लेपमाह । रजनिरमणं मौलेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापूर्वसंपत्सहस्रम्॥ प्रमथनिवहमध्ये जातुचित्तप्रसादादहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥ ६ ॥ चंद्रमौलेः पादपद्मावलोकक्षण उत्सवस्तत्समये परातं प्राप्तं यदपूर्वमगोचरं संपदां सहस्रं यत्र तद्यथा स्यात्तथाहं जातुचित्कदाचित्तस्य चंद्रमौलेः प्रसादात् प्रमथाख्यगणमध्ये उचिता योग्या रुचिः प्रीतिर्दीप्तिर्वा यस्य तादृशो नंदिता नंदकर्ता स्यां भवेयं तथा सति सा नंदिता नंदिनो गणस्य भावो नंदिता मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपुरुपयोर्नंदितेति तृच्तलोः प्रत्यययोश्च श्लेपः ॥ ६ ॥ अथ सुप्तिङ्भक्त्योः श्लेपमाह । सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ॥ नयो ... तनुवर्त्तनम् ॥७॥ भो हर त्वं सर्वस्य सर्वस्वं

सा च पीढा च्युताक्षरा॥ दत्ताक्षरोभयाक्षराक्षरमुष्टिबिन्दुमत्यर्थंवती-भेदात्॥सुशीलः स्वर्णगौराभः स्वर्णचंद्रनिभाननः॥सुगतः कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः॥ १ ॥ इह सुगतम् इत्यत्र मध्ये गकारभ्रंशात्सुत इति सिध्यति इति च्युताक्षरा। इहाक्षरशब्देन मात्राविसर्गबिन्दुव्यंजनान्यपि ग्राह्याणि ॥ अन्योप्यर्थः स्फुटो यत्र मात्रादिच्युतकेप्यपि ॥ प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राच्युतकादिकम् ॥ १ ॥ महाशयमतिस्वच्छं नीरं संतापशांतये॥ खलावासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः॥ १ ॥ अत्र नकारस्यैकारमात्रायाश्च्यावने नरोऽपि भवति । तथा च नरनीरयोः कर्मणोः समाश्रयतेति क्रिययान्वयः। महान् आशयश्चित्तमाश्रयो वा यस्य तम्।अतिस्वच्छमकुटिलं निर्मलं च। संतापः आधिर्व्याधिश्च। खलो दुर्जनो धान्यमर्दनभूश्च॥ तुषारधवलः स्फूर्जन्महामणिधरोनघः॥ नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ २॥ इह नकारे आकारच्यावनान्नगराजो हिमाद्रिर्नागराजः शेषः॥ इह यद्यपि। धूमे शंखे मणौ मांसे नैले भोज्ये गृहे पथि। गुरुमन्त्रनवेद्येषु संज्ञायां ब्राह्मणे तथा॥अश्लीलार्थाभिधायित्वान्महच्छब्दं न दापयेदिति वचनान्महामणिशब्दो लज्जाकरस्तथापि क्रीडाकाव्येषु न दोषो महामणिषु जातं मन्यसे त्वं महत्वमित्त्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ मात्राच्युतकमिति। सुश्यामा चंदनवती कांता तिलकभूषिता॥ कस्यैषानंगभूः प्रीतिं भुजंगस्य करोति न ॥ १॥ अत्रानंगभूरित्यत्र बिंदुच्युत्या नगभूर्भवति सा चौचित्यान्मलयाद्रेर्ज्ञेया।सुष्ठु श्यामलाऽजातरजाश्च।चंदनद्रुमवती चंदनांगरागवती च। कांता कमनीया वल्लभा च। तिलकैर्वृक्षैः पुंड्रेण च भूषिता। भुजंगः ...र्विटश्च॥काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरे॥कांतः सर्वगुणो... बालेंदुःखे न लभ्यते॥१॥ इहापि बालेंदुरिह बिंदुच्युतो हे बाले

कामिनीह ककारं निष्कास्य यकारदाने यामिनी रात्रिरिति । 'अंबरं व्योम्नि वाससी'त्यमरः।स्वांतं मनः पूर्वस्यालंबनविभावत्वादपरस्योद्दीपनविभावत्वाच्चेति च्युतदत्ताक्षरा॥प्रसंगात्स्थानच्युतकमप्याह॥ तनोतु ते यस्य फणी गरुत्मान्पाणौ मुरारिर्दयिता च शय्या॥नाभ्यां स्फुरन्भद्रमशुभ्रदेहः पद्मा गतिश्चक्रमसौ विरिञ्चिः ॥१॥असौ मुरारिर्विष्णुस्ते तव भद्रं शुभं तनोतु । यस्य फणी शेषः शय्या।गरुत्मान् गतिर्वाहनम् । पाणौ चक्रं दयिता श्रीः नाभ्यां विरिञ्चिः स्फुरन्दीप्यमानः । अशुभ्रदेहः श्यामांगः । अत्र व्युत्क्रमयोजनया स्थानच्युतकत्वम् ॥ अथाक्षरमुष्टिमाह ॥ बहूनां यत्र वस्तूनामुक्तिराद्याक्षरेण हि । प्रोच्यतेक्षरमुष्टिस्सा साहित्यनयकोविदैः ॥ अकचटतपयशा यथा वर्गाष्टबोधकाः॥आचंकुराजशिबुकेशु नवग्रहबोधकाः॥ एवम् । आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । संगमे नहि भोक्तव्यं द्वादश्यां द्वादशक्षयादित्युक्तेरन्यथापि बोध्याक्षरमुष्टिः।स्वरेषु बिन्दुयुक्तेषु हलांयदवबोधनम् । तद्बिंदुमादितिप्राहुः केचिद्बिंदुमतीमिति॥

[िः ०००००ू।०ॊ।०ॊ।०ो।ःॗॗ ः ॊ।ो।ोः।०००ॗ।ोॗ००।ॗ०००ॗ।ो०००।ो।ः ः ः ॥

त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिंधोः कुमुद्वती दयितः ॥ अयमुदयति घुसृणारुणतरुणिमवदनोपमश्चन्द्रः ॥ १ ॥ घुसृणा कुंकुमम् । अर्थवती तु तरुण्यालिंगित इत्यादिना प्रागुक्तैव ॥ प्रश्नोत्तरं क्रमप्राप्तमाह ॥ बहिरंतर्भेदात्प्रश्नोत्तरं द्विधा । तत्र बहिः प्रश्नोत्तरं यथा। प्रायः कार्ये नियुज्यंते जनाः सर्वत्र कीदृशाः॥नाधेत्ययं भवेच्छब्दो नौवाची वद कीदृशः ॥ १ ॥ सावधानाः अविकलेंद्रियाः। औकारेण सहितः सौ अधाना इति शब्देन रहितो नाधा इति शब्दो नौरिति भवेत् । यद्वा सौ अधानाः सौ सहौकारेणेति सौ तथा कृते नाधाशब्दो नाधौर्जायतेऽधानाः न विद्यतेऽधोयत्र सोऽधः न विद्यते

१ सावधाना इत्युत्तरम् ।

स्य भेदलक्षणं कृतं दिङ्मात्रमुदाह्रियते । अथास्य व्याख्या। अर्थे सतीति। अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानां वाहिताग्न्यादिष्विति पूर्वनिपातः। तेनैकार्थे लाटानुप्रासेन प्रसंगः। एवं त्वर्थशून्यानां पुनःश्रुतौ यमकं न स्यादत आह। अर्थे सतीति। सा भिन्नक्रमा वर्णानां पुनःश्रुतिर्यमकमित्यर्थः । अत्र वर्णयमकभेदेऽपि श्रुतिसाम्ये यमकं भवत्येव। यथा माघे। भुजलतां जडतामबलाजन इति डलयोः साम्ये॥ तदुक्तं डलयोरलयोश्चैव डरयोश्च समा श्रुतिरिति। नन्वर्थे सतीति व्यर्थमत आह। समरेति। समरे युद्धे समो रसो यस्य सः। अत्र द्वितीयसमरपदेऽर्थाभावान्न यमकं स्यादतोऽर्थे सत्युक्तम्। मूले सेति पदं व्यर्थमत आह। तेन तुल्यार्थशून्यानेकवर्णपुनःश्रुतिर्यमकं तच्च भिन्नार्थत्वेऽर्थाभावे च तुल्यं विशिष्टाभावस्य द्वैधासंभवादिति तत्त्वम्॥ मूले सेति पदं व्यर्थमत आह। सर इति। सरसस्तडागस्य रस इत्यत्र वर्णाभेदेऽपि क्रमभेदान्न यमकमित्यर्थः। अस्य विंशतिभेदानाह । पादे यमकं द्वेधा पादवृत्तिस्तद्भागवृत्तिश्च। आद्यमेकादशधा प्रथमः पादो द्वितीयादौ द्वितीये तृतीये चतुर्थे च विकल्पेन यम्यत इत्यग्रेतनेन संबंधः। एवं साम्ये मुखम् १ संदेहः २ आवृत्तिश्चेति त्रयो भेदाः। द्वितीयः पादस्तृतीये चतुर्थे च सम इति गर्भसंदेशौ द्वौ तृतीयश्चतुर्थे इत्येकः पुच्छाख्यः प्रथमः पादस्त्रिष्वपि सम इति पंक्त्याख्यः । यथा। विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा इति। अत्र मुखयोगे युग्मकम्। गर्भवृत्त्योर्योगे परिवृत्तिः। अर्द्धावृत्तिः समुद्गकं श्लोकावृत्तिर्महायमकमेवं सप्तभेदाः। पादयमकस्येत्यर्थः प्रथम। इति। आद्ययोरंत्ययोश्च पादयोः साम्ये एकः। आद्यंतयोर्द्वितीयतृतीययोश्च साम्येऽन्य इति द्वौ तेन नव भेदाः। पादयमके इत्यर्थः। अर्द्धश्लोकयोः पादरूपत्वात्पादावृत्तावंतर्भावः। तद्भागेति मूलं व्याचष्टे। द्विधेति। श्लो-

हिमव्याप्तविश्वा वेधा न वेद याम् ॥ या च मातेव भजते प्रणते-
मानवे दयाम्॥यदानतोऽयदानतो न यात्ययं नयात्ययम् ॥ शिवेहि
तां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥ समुच्चययमकम् । सर
स्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ॥ सरस्वति कुरु क्षेत्रंकुरु
त्रंसरस्वति ॥ ससार साकं दर्पेणकंदर्पेण ससारसा ॥ शरन्नवानां
श्राणा नाविश्राणा शरन्नवा ॥ मधुपराजिपराजितमानिनीजनमन
सुमनःसुरभिश्रियम् । अमृतवारिजवारिजविप्लवं स्फुटिततात्रतत
त्रवणं जगत्॥एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम्॥अथ व्याख्या
आद्यतृतीयपादसाम्ये आह । सन्नारीति । सन्ना नष्टा अरीणामि
गजा यत्रेदृशो रणो यस्य स त्वं सतीर्नारीर्विभर्ति पुष्णाति यो
गौरी तां याति यस्तं विधुशेखरं शिवम् । अमायमकपटं य
तथाराध्य ततो हेतोः पृथिवीं जयेत्यर्थः । पादावृत्तो युग्म
माह । विनेति । यमरूपेण विना पक्षिणाऽयं महाजनः सज्जन
नोऽपराधं विना यतमानानां प्रयत्नवतामपि सादं दुःखं राति दद
तीति सादरं यथा तथा । यद्वा । यतो दीर्घो मानो येषां तेषु साद
यथातथा । मानसाच्चित्तात्सरसश्चारमत्यर्थमदीयत अखंड्यत अम
र्यतेत्यर्थः । कीदृशेन यमेन नयता स्वस्थानं प्रापयताऽसून्प्राण
न्खादतीति खादी तेन । ऊनयता हानिं कुर्वता सुखादि ऊनयत
नाशयता अयन्ना पुमान् अखंड्यतेति संबंधः । महमुत्सवमजा
क्षिपतीति महाजः खलस्तं नुदतीति महाजनो ना पुरुषः
यद्वाऽयं शुभविधिं विना एनः पापं नयता जनयता महा
तमजं छागं नुदति ददातीति नोदी 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रिया
योपकल्पयेत्' इत्युक्तेः ॥ श्लोकावृत्तिमाह । स त्वेति ॥ स तु भरत
।जा।७१२५ं निश्चितमवलंबितमाश्रितं तारवं तरुसमूहो येन तदार
... ५२ सर्वदाऽनिशं रणमानैपीत्।अलसं यथाऽवान् न च श्वसन

पानां राज्या पंक्त्या पराजितं मानिनीजनमनो याभिस्ताः सुमनस पुष्पाणि यत्र । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । स चासौ सुरभिर्व संतस्तस्य श्रियम् । यद्वा।तासां सुमनसां पुष्पाणां सुरभिः सुगन्ध स्तस्य लक्ष्मीमभृत दधार । वारिजानि पद्मानि वारीणि च तत्रो विप्लवो विह्वलता यत्र । यद्वा ।वीनां पक्षिणां प्लवो गतिर्यत्र स्फुटितं विकसितं ताम्रं रक्तं ततं विस्तृतमाम्रवणं यत्र तत्तथेति । विशे पतो यमकोदाहरणानि तु नलोदयकाव्ये कालिदासेन प्रदर्शितान्य पेक्षा चेत्तत्र द्रष्टव्यानीत्युपरम्यत इति शब्दालंकारादिग्दर्शनम् ॥ अथार्थालंकारान्विभजते ॥ उपमा रूपकोत्प्रेक्षा समासोक्तिरपह्नुतिः। समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥ सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने । एवं स्युरर्थालंकाराश्चतुर्दश न चापरे ॥ अन्याः सर्वालंकृतय एष्वेवांतर्भवंति हीति । तत्र भेदे सति साधर्म्यमुपमा अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानं निकृष्टगुणवत्तया संभाव्य मानमुपमेयम् । ता विभजते ॥ वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाऽभूता पर्ययाः । संशयो नियमः स्वश्च विक्रियेत्युपमा दश ॥ तत्र वाक्य र्थेनैव वाक्यार्थो यत्रोपमीयते सा वाक्यार्थोपमा । सा च द्व प्रत्येकसादृश्यानपेक्षा तत्सापेक्षा च । आद्या यथा । कामिनीना नकज्जलपंकादुत्थितो मदनमत्तवराहः । कामिमानसवनांतरचा कंदमुत्खनति मानलतायाः॥अत्रोपमानस्य वराहादेर्मत्तत्वादमूर्तं दनादिभिरुपमेयैरसादृश्यत्वेन न्यूनत्वात्॥यथा।त्वदाननमधीरा मानिर्दशनदीधिति ॥ भ्रमद्भृंगमिवालक्ष्य केशरं भाति पङ्कजम्॥श इहोपमेयस्याननस्योपमानेन पंकजेन प्रत्येकं सादृश्यात् ॥यत्राति शयधर्मोपन्यासः साऽतिशयोपमा । यथा । कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः ॥ अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति न ॥ पदश्लेषनिबंधनसाम्यं श्लेषोपमा यथा । तमालपत्राभरण

यथा। आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं प्रांतद्युतिश्वेत्यजितामृतांशुः॥ अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ अभेदानुमानवादिह भेदो द्रष्टव्यः॥ यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यते सा विक्रियोपमा। यथा। हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च॥आहृत्य कांतिसारं विधिरसृजत्सुभ्रुवो दृष्टिम् ॥ श्रीपादस्तु समभिव्याहारोपमाप्यस्तीत्याह । सा यथा। प्रकृत्यैव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः। चन्द्रे ह्लादकता कस्मात्पद्मः केन परिष्कृतः॥अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकत्व शंका चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ॥ किंचिद्विशेषमादाय भेदोभेदश्च कश्चन ॥ काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रान्वयापरा ॥ विशेषणान्वया काचिदुपमा कापि तत्परा॥ अत्र च । न्यूनता साम्यमाधिक्यं य द्यदेवाभिधीयते ॥ अहो वाक्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते॥तदाह राजशेखरः। समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ॥ सकुल्यं सोदरं कुल्यमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥ अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम्॥ उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥ इत्युपमा ॥ अतिसाम्यादपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो रूपकम् ॥ यदाह।तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति॥दंडी च।उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते।इति॥तद्विभजते।विरुद्धञ्च समस्तं च व्यस्तरूपकरूपकम् । श्लिष्टञ्च रूपकं तस्मात्संक्षेपात्पंचधा स्मृतम्॥तत्रोपमानविरुद्धोर्थस्तद्विरुद्धम्। यथा। दिवा न परिभूयते न च मनागपि क्षीयते न वा चरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविंदति । न च त्रिदशसुभ्रुवां वदनकांतिभिर्जीयते यशस्तुहिनदीधितिर्जयति को पि भूमीपतेः ॥ अत्रोपमानश्चन्द्र उपमेयं यशस्तच्च चंद्राद्विरुध्यत्वेन वर्णितम्॥ समस्तं यथा। तस्या बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम्। [illegible] सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ अत्र बाहुरेव लता बाहु [illegible] पदानि समस्तानि ॥ व्यस्तं यथा। भुजौ मृणाले

इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यदभिप्रेत्यान्याभिधानं समासोक्तिः सैव चान्यापदेश उच्यते यथा।त्वं पीयूषदिवोपि भूषणमासि द्राक्षे परीक्षेत को माधुर्यं तव विश्वतोपि विदिता माघ्वीकसाघ्वी कथा ॥ एतात्किंतु तवाप्यरुंतुदमिव ब्रूमो न चेत्कुप्यसे यः कांताधरपल्लवे माधुरिमा नान्यत्र कुत्रापि सः॥ इह कान्ताधराभिप्रायेणामृतादिकथनात्समासोक्तिः ॥ किञ्चिदपह्नुत्य यदन्यार्थप्रदर्शनं सापह्नुतिः ॥ यथाशीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ॥ नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ अत्र नागरिकमपह्नुत्य हैमनपवनप्रदर्शनादपह्नुतिः ॥ आरब्धानुकूलाकस्मिकसहकारिलाभः समाहितम् ॥ मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया यावन्नमामि चरणावथ तावदेव । नीपस्खलन्नवसमीरपुरस्सराणि प्रादुर्बभूवुरचिराद्‌ गर्जितानि ॥ सुरभिवातघनगर्जनादेरुद्दीपनविभावत्वेन सहकारित न समाहितत्वमत्रेति ॥ यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्य स्वभावः स एव जातिरुच्यते यथा । चलति कथंचित्पृष्टा यच्छ वाचं कथंचिदालीनाम् ॥ आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा तनुः ॥ स्पष्टार्थः ॥ विरोधो द्विविधः तत्राद्यः पारमार्थिकाविरो प्यौचित्येन विरोधिता प्रतीयते यत्र सः यथा । मनीषिताः सन्ति ग हेषु देव इत्यादौ । द्वितीयस्तु यथा । श्रुते विरोधसंधानेपि यत्र भिप्रेतमासाद्याविरोधः अयमेव विरोधाभास उच्यते । यथा भक्तानां कामदो यस्तु रुषा कामं दहन्नपि ॥ अपिज्ञान मयःस्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि ॥ स्पष्टम् ॥ उत्तरोत्तरं य त्र सारोत्कर्षः स सारः। यथा। विषयेषु तावदबलास्तास्वपि गोप्य स्वभावमृदुवाचः। मध्ये तासामपि सा तस्या अपि साचि वीक्षि मपि ॥ सा राधा ॥ समस्तवाक्योपकारकत्वं दीपकत्वम् भिन्नं च तत्तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम् ॥ अभिन्न

नांगेषु रत्नाभरणानि संति निःश्वासहार्य्याण्यपि नांशुकानि॥ तथ
सा संप्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ निःश्वास
र्याण्यतीव मृदुसूक्ष्माणि । केचित्तु अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्ति
भावनेऽधिकरणद्वयमादाय । अन्ये तु अनयोरेकेनापरस्याऽन्यथ
सिद्धिर्व्यतिरेकमादायेति। गोवर्द्धनस्त्वन्यथा सिद्ध्याऽन्यदेशत्वमे
निराचकार। व्यतिरेकालंकारस्त्वतिरिच्यत इत्येके । स च यथा
कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलंकी क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथंका
त्वदाननसमः प्रिये ॥ एकेनाप्रस्तुतस्य सिद्धिराक्षेपः । सोऽ
पृथगित्यपरे ॥ यथा । इंद्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनुरैरावतेन
किमसौ यदि तद्विपेन्द्रः । दंभोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रताप
स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरीयम्॥ आनंत्यादेवालंकाराणामिह
दिङ्मात्रमेवादर्शि।विशेषापेक्षा त्वलंकारसर्वस्वादिपरिशीलनत एव
शाम्यतीति ॥ अथालंकारिकाभिमतव्यंजनावृत्तिर्हि तार्किका-
दिभिर्नाङ्गीक्रियतेऽधुनाकाव्यप्रकाशोक्तवर्त्मना तां साधयामः॥
गतोऽस्तमर्क इत्यादौ नानार्थप्रतीतिसिद्धिर्हि व्यंजनामंतरा न संभ-
वतीति वदन्तं प्रत्याह । रामोऽस्मि सर्वसह इह दुःखसहिष्णुत्वम् ।
रामेण प्रियजीवितेन तु कृते प्रेम्णः प्रियेनोचितमिह निःस्नेहत्वम् ।
रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्रोत्कृष्ट-
त्वं च। तेन लक्षणीयार्थोपि नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च
भवति । तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कार्य
नूतनः प्रतीयमानो नाम । अस्यार्थः । विशेषव्यपदेशोर्थांतरसंक्रमि-
तवाच्यत्वादिस्तद्धेतुस्तद्विषयस्तदवगमो लक्ष्यावगमः लक्षणायाः
शब्दवृत्तित्वात्तदायत्तत्वं शक्यसम्बन्धापेक्षणाच्चार्थायत्तत्वम्। प्रक-
ेति । तस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेश्च लक्षणाप्र-
र्थः । [illegible]

व्यपेक्षालक्षणाऽत एवाभिधा पुच्छमित्याहुः । न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदननुगमनेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव अभिधावलंबनेनापि तस्यभावात् । न चोभयानुसार्येव अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव अशब्दात्मकनेत्रविभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यम् । लक्षणात्मकव्यापारानुवर्त्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारो नापह्नवनीय एव ॥ व्याख्या । किञ्चाभिधावल्लक्षणापि संकेतापेक्षा । न च व्यंग्ये तदस्तीत्याह । यथा चेति । समयः संकेतः । यद्यपि तद्रूपत्वादभिधानतत्सापेक्षा तथापि संबंधाभिप्रायः समयशब्दः । यद्वाभिधानजन्यं ज्ञानं संकेतापेक्षा ज्ञानापेक्षेत्यर्थः । मुख्यार्थबाधस्तद्योगः प्रयोजनं चेति त्रयमित्यर्थः । ननु तर्ह्यभिधातो भेदो न स्यादत आह । अत एवेति । यतः संकेतापेक्षाऽतस्तत्सापेक्षा च लक्षणा शक्यसंबंधात्तस्याः । अतः परम्परया लक्षणापि संकेतापेक्षेत्यभिधा तत्पुच्छभूतेत्यर्थः। लक्षणाव्यंजनयोर्भेदकांतरमाह । न चेति॥ तस्य ध्वननस्य असिद्धिं निरस्यति । नचेति ॥ अभिधेति । नानार्थव्यंजनाया भद्रात्मन इत्यादावित्यर्थः । उभयं लक्षणाभिधा। अवाचकेति । अबोधकवर्णा गतोऽस्तमर्क इत्यादावित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु एकैकदूषणेनैवोभयदूषणाद्रसादेरपूर्वत्वेन तत्र शक्तिग्रहाभावाच्छक्यसंबंधाग्रहणाच्चेति । तत्त्वं नेत्रविभागः कटाक्षः । आदिपदादभिनयादितात्पर्यं वाक्यस्य तदर्थे ॥ मूलम्।तत्र च अत्तारात्येत्यादौ नियतसंबंधः । कस्सवणेत्यादावनियतसंबंधः । विपरीयरए लच्छी बंहंड दूण णाहिकमलत्थं । हरिणो दाहिणणणं रसाउला जंत्ति ढंकेई ॥ इत्यादौ संबंधसंबद्धः।अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनसूर्यात्मता व्यज्यते । तन्निमीलने सूर्यास्तमयस्तेन पद्मसंकोचनं तेन च ब्रह्मणः स्थगनं तत्र च सति गोप्यांगस्यादर्शनेऽनियंत्र-

ति व्याप्तत्वेन नियतधर्मनिष्टत्वेन च त्रिरूपाँल्लिगाँल्लिगिज्ञानमनुमानं यत्तद्रूपः पर्यवस्यति ॥ तथाहि । भमधम्मिअवीसत्थो सो सुणहो अज्ज ओमाईदेण गोलाणईकत्थकुंडंगवासिणा दरीयसींहेण ॥ अत्र गृहेश्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति॥व्याख्यासंबन्धसामान्येऽप्यतिप्रसंगस्तुल्योऽत आह॥प्रतिबंधेति।प्रतिबंधो व्याप्तिः॥पक्षधर्मतामाह।द्वंद्वान्ते श्रुतस्य त्वशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः।नियतत्वेन धर्मिनिष्ठत्वेन चेत्यर्थः ॥ विपक्षासत्त्वेन सपक्षसत्त्वेन चेत्यर्थः। अत एवोक्तं त्रिरूपादिति । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वधर्मत्रययुतादित्यर्थः ॥ अबाधितत्वस्य सर्वप्रमाणसाधारण्यादसत्प्रतिपक्षत्वस्य स्वार्थानुमानेऽनुमानाच्च नाभिधानम् । अत्रानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितिपरं तद्रूप इति । अनुमित्यात्मको व्यंग्यव्यंजकभाव इति पूर्वेणान्वयः ॥ भमधम्मीति । भ्रमणधार्मिकविश्वस्तः स श्वा अद्य मारितस्तेन गोदानदीकच्छकुंजवासिना दृप्तसिंहेन पुष्पावचयार्थं स्वसंकेतस्थलं गोदानिकुंजं गच्छंतं विघ्नकारिणं प्रति कस्याश्चिदियमुक्तिः । गोदातीरे सिंहोपलक्षितभयहेतोः सत्त्वादिह एव तिष्ठ मा गा इति तात्पर्यार्थः।अनुमानप्रकारमाह । अत्रेति । गृहे भ्रमणमभ्रमणमनुमापयतीत्यन्वयः । यद्यपि गृहे भ्रमणं गोदातीरे न भ्रमणाभावमनुमातुमीष्टे व्यधिकरणत्वात्तथापि व्याप्तिग्रहोपयिकत्वेनेदमुक्तं श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं तद्धेतुकं कल्पते।तेनैवं व्याप्तिः।यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणाभावज्ञानपूर्वकमिति । गोदेति । अत्र हेतुः सिंहोपलब्धे इति । एवं च प्रयोगः । गोदातीरं भीरुभ्रमणयोग्यं भयकारणवत्त्वात्सिंहादिमत्त्वाद्वा यन्नैवं तन्नैवं यथा गृहमिति भ्रमणाभावानुमि- ः ॥ मूलम् ॥ यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वं गोदातीरे सिंहोपलब्धेरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

स्थलांतरेऽपि व्यभिचारादनुमानं निरस्यति।तथेति॥कारणं संभोग-
भिन्नं स्नानादि तस्मादित्यर्थः।प्रतिबद्धानि व्याप्तानि तर्हि व्यभिचारे
व्यंजनापि कथं तत्राह । व्यक्तीति ॥ व्यक्तिर्व्यंजना । अस्तु ममा-
प्यधमपदसहकारेणानुमानमत्त आह । न चेति ॥ ततश्च पूर्ववत्सं-
वित्तिसिद्धिरिति भावः।ननु व्यंजनापक्षेऽप्येष दोषोऽत आह।एवमिति।
तत्र व्याप्तेरनंगत्वेन संभावनामात्रादेव तत्प्रतीतेर्न चातिप्रसंगः।
वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य नियामकत्वात्। यस्त्वर्थसंदेहे व्यंग्यधर्मीति
तत्स्ववासनया प्रतीतिकलहे एव विश्राम्यतीति तत्त्वमिति व्यंज-
नावृत्तिसाधनम् ॥ अथ संक्षेपतो वक्ष्ये समस्यापूरणे विधिम् ।
अत्रादौ विशदाः पंच प्रोच्यंते कारिका यथा ॥ कल्पादिसिंधुल-
घुभिर्गुरुता युगान्तदूरावलोकगुरुभिर्लघुता विधेया । विष्णोरधो-
मुखतया प्रतिबिंबतश्च स्याद्वैपरीत्यमुदकादिषु जन्मता च ॥ अय-
मर्थः । कल्पस्यादिः कल्पादिः सृष्टिसमयः । सिंधुः समुद्रः । लघुः
क्षुद्रपदार्थः । एतैर्हेतुभूतैर्वस्तुनो गुरुता विधेया कल्पनीया ।
सृष्टौ हि स्रष्टा महावयवानेव निर्मिमीते स्म पदार्थान् । कालक्र-
मेण सर्वे दुर्बला अभूवन् । सामुद्रिकद्रव्येषु शाश्वतिक
एवातिरेकः । लघ्वपेक्षया ततोऽधिकस्यापि महिमा नियो-
ज्यः । युगान्तादिहेतुभिर्लघुता कल्पनीया । युगान्तसमये हि
सर्वं लघु भवति । दूरे दृश्यमानाः पदार्था अतिक्षोदीयांस इव
भासंते । गुर्वपेक्षयाऽप्येवमाकलनीयम् ॥ उदाहरणानि यथा ।
कल्पादिकाले गुरुदेहदेश्या पिपीलिका राजति शैलतुल्या । तदा
लघीयानपि गंडशैलः श्रीखंडशैलस्य तुलां तनोति॥सिंधुना यथा।
अहो पयोराशिनिवासियादो पिपीलिका राजति शैलतुल्या । सदा
... महतां हि संगो धत्ते लघूनामपि गौरवाणि॥माहात्म्यं तस्य
... ...ुं शक्यते कथम् । सर्पियत्र विभात्यंभः कीटिका

न्तर्जातार्कप्रतिबिंबतः । शंक्यते शत्रुकांताभिः किमुदेति रविद्वयम्॥ चंद्रांधकाररविकीर्तिकुकीर्तिसंध्यारागाभिसंगकृतवर्णविपर्ययेण । दृष्टांतवद्व्यदिशब्दतया पुराणेर्वात्सल्यशोकमधुयातवियोगमादौ॥ स्वप्नेंद्रजालकमतिभ्रमचित्रमायामंत्रौषधीमणितपःपदभंगभावात् । शौर्यंस्त्रवांछितमनोगतिपुण्यदेवप्रश्नोत्तरक्षयसमासविभिन्नशाख्यात्। श्रीहाटकेश्वरजगत्प्रलयप्रहास्तपाथोधिमंथसमयप्रतिबिंबभावैःसंग्रामलक्ष्यपुरचंदनशस्त्रपातैश्चंडीशपद्मगुरुताभिरथोपमानैः ॥ यद्भवेदं भवति तत्प्रकटं पटीयानौचित्यचिंतितपदं परिदृर्य्य कुर्य्यात्॥पूर्वोक्तपद्यगदितैरुपदेशभावैरेतैरिति स्म कविकल्पलताकृदाह ॥ अथोदाहरणानि ॥ रक्तकृष्णादयो वर्णाश्चंद्रेण श्वेताः क्रियंते। यथा । उल्लसत्तुहिनज्योतिर्द्युतिविद्योतितोऽभितः। कैलासशैलसंकाशः कासते विंध्यभूधरः ॥ जपापुष्पं जातिसमं सुवर्णं रजतप्रभम्॥ सुधाकरकरस्पर्शाद्भाति चंदनवन्मसी ॥ अंधकारेण यथा। कैलासो विंध्यसंकाशः कर्पूरः कज्जलप्रभः। जपा तापिच्छगुच्छश्रीस्तमसा भाति लिम्पता ॥ कृष्णश्वेतादयो वर्णा बालार्केण प्रथमं रक्तास्तदनु पीताः क्रियन्ते । यथा । कज्जलं कुंकुमच्छायं जातीपुष्पं जपासमम् । सुवर्णं पद्मरागश्रि प्रभातार्कप्रभावृतम् ॥ इत्थमन्यत्रापि वर्णविपर्ययः कार्य्यः ॥ यदा पुनश्चंद्रादीनामेव वर्णविपर्ययश्चिकीर्पितस्तदा कीर्त्यादिभिरेव तेपामपि वर्णविपर्ययः कार्यः । स्वर्धुनीसलिलसंनिभस्फुरत्तावकीनघनकीर्त्तिमंडलैः । विस्तृतैस्त्रिजगति क्षमापते शीतरश्मिरिव लक्ष्यते रविः ॥ अन्यवस्तूनां यथा। मेदिनीदयित तावकैर्यशःसञ्चयैरुपाचितैः समंततः । क्षीरनीरनिधिसोमकोमलैर्जायते रजतकांतिकज्जलम् ॥ हिमाद्रिसदृशो मेरुर्भाति [illegible] ते भुवनत्रये ॥ कुकीर्त्योय- [illegible] भवदीयविद्विषन्मेदिनीपतिकुकीर्त्तिपंक्तिभिः। प्रावृषे-

अहर्पतिमहःशुष्कात्सागराङ्गुलिरुत्थिता ॥ अतुच्छवत्सवात्सल्य-
पिच्छलीभूतचेतसा॥जनन्या मन्यतेऽत्यर्थं व्याघ्रः सौम्यवपुः क्षमी॥
शोकेन मधुनाघाते न वियोगे न मादने ॥ नवा समस्या पूर्य्यते
शोकादिभिर्व्याप्तचेता हि विपरीतमाचरति । शोकव्यापितचेता
वा आत्मानं मन्यते मृतम्॥मद्यपा मदिरामेव गंगां वदति मानवः ।
शस्त्राघातयुतो भूमिमाकाशमिव मन्यते ॥ वियोगार्त्तो जनः स्था-
णुं मानुषत्वेन पश्यति । मत्तो नग्नोऽप्यनग्नमात्मानं मन्यते भृ-
शम् ॥ इति स्वप्नेऽघटमानमपि घटते भोज्याभिषेककलाकुश-
लस्वप्ने दृष्टमिदं त्वं विचारयेत्यादि कल्पनीयम् । इंद्रजालेन मति-
भ्रमेण चित्रेण चाद्भुतमपि भोश्चित्रकर ईदृग्दृष्टं चित्रं लिखेति
वाक्यं । रचनीयं माययापि विसदृशं भाव्यं मणिमंत्रमहौषधीनां च
प्रभावेण सर्वसाध्यं यस्मादचिंत्यो हि महिमा मणिमंत्रमहौषधीनां
तपसापि सर्वं साध्यते यतः । सर्वं हि तपसा साध्यं तपश्च दुरति-
क्रमम् ।पदभंगेन यथा ॥ मृगात्सिंहः पलायते॥मृगमत्तीति विशे
पलाय मांसाय ते तव अयं मृगः समायातिमृगात्सिंहः पलाय
ततो वेगात्पलायस्व त्वरितस्त्वरितैः पदैः॥शौर्येण स्वेन वांछि
मनोगत्या पुण्येन दुर्घटमपि घटते देवप्रसादेनासाध्यमपि सा
ते ॥ यथा ॥ निःश्रीकोऽपि विभो विभातसमये पश्यत्यवश्यं
मान्यस्ते पद्मसमानमाननमसौ स्यादिन्दिरामन्दिरम् । देवोल्ला
किमु स्तुमस्तव पदं यस्य प्रसादाज्जनो मूको जल्पति संशृणो
बधिरः पंगुर्नरीनृत्यते ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरेण यथा ॥ कस्तूरी जा
कस्मात्को हंति करिणां कुलम्। किं कुर्यात्कातरो युद्धे मृगात्सि
पलायते ॥ समस्यायां यत्साध्यं पदं तत् क्षयसमासेन भिन्नं कि
यते समासस्य क्षयः क्षयसमासस्तेन समासं निवर्त्य भिन्नं क्रि
इत्यर्थः ॥ यथा ॥ कर्पूरपूरच्छविवादविद्यासंवावदूकद्युतिशु

भिया बहु नोद्भाव्यते इत्यलम् ॥ अथ च नीतिशास्त्रमपि मन्वादिभिः सूत्रितं कामंदकादिभिः प्रणीतं तत्संधिविग्रहादिभेदैरनेकधा। संधिश्च विग्रहं चैव यानमासनमेव च। द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिंतयेत्सदेति श्रीमानवोक्तेः।तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबंधनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्त्तव्यमिति नियमबंधः संधिः। विग्रहं वैरम्।यानं शत्रुं प्रति गमनम्।तदुपेक्षणमासनम्। स्वार्थसिद्धये स्वबलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः। शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजांतराश्रयणं संश्रयः। गुणानुपकारकान्सदा चिंतयेत्। यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः परस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेदिति भावः। एषां भेदास्तु श्रीमनुना सप्तमाध्याये प्रपंचितास्ते चात्र विस्तरभिया नोक्ताः॥ अथ लेशेन राजनीतिमपि वदामः॥धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयम् ॥ राजानमभिमन्यंते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १ ॥ पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ॥ विकलेऽपीह पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ २ ॥ प्रजां संरक्षति नृपः सावर्द्धयति पार्थिवम् ॥ वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तन्नाशेन सदप्यसत्॥३॥आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ॥ ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ ४ ॥ राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः॥ लोकास्तदनुवर्त्तंते यथा राजा तथा प्रजाः॥ ५ ॥ नृपाणां च नराणां च उभयोस्तुल्यमूर्तिता॥ आधिक्यं तु क्षमा धैर्यमाज्ञा दानं पराक्रमः ॥ ६ ॥ सदानुरक्तप्रकृतिश्च प्रजापालनतत्परः॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ ७ ॥ प्रजा न रंजयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ॥ अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ८॥ अजामिव प्रजां हन्याद्यो मोहात्पृथिवीपतिः ॥ तस्यैव जायते तृप्तिर्द्वितीयस्य कथञ्च न ॥ ९॥ ।पीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः॥ राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान्नो

पि संवृद्धः कुरुते भस्मसाद्वनम् ॥ २४ ॥ कौर्मं संकोचमास्था
प्रहारानपि मर्षयेत्॥कालेकाले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत्२५
तावद्भयाद्धि भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रह
र्त्तव्यमभीतवत् ॥ २६ ॥ परोऽपि हितवान्बंधुर्बंधुरप्यहितः परः
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ २७ ॥ यच्छक्यं ग्रसि
ग्रासं ग्रसितं परिणमेच्च यत् ॥ हितं च परिणामे स्यात्तदाद्यं भूति
मिच्छता ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्विभवैर्गर्वमागतः॥स्वगात्रा
ण्यपि भाराय भवंति हि विपर्यये॥२९॥मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधि
ष्ठा दुर्बलं जनम्॥न हि दुर्बलदग्धानां कुले किंचित्प्ररोहति ॥ ३० ॥
यानि मिथ्याभिभूतानां पतंत्यश्रूणि रोदताम् ॥ तानि संतापकान्य
[illegible] ये शूराः स्त्रीषु जातिषु गोषु
[illegible] ते ॥ ३२ ॥ देवब्रह्मस्वपु
ष्टानि सैन्यानि पृथिवीपतेः ॥ युद्धकाले विशीर्य्यन्ते सैकतास्सेतवो
यथा॥३३॥प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ एवं विद्वानवि-
द्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥३४॥ अदेवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्य-
दैवतम्॥ ब्राह्मणा लोकपालांश्च सृजेयुश्चातिकोपिताः॥३५॥युगे युगे
च ये धर्म्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः॥ तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा
हि वै द्विजाः ॥ ३६ ॥ आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तं परिक्षीणैश्च बां-
धवैः ॥ गोभिश्च नृपशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ३७ ॥
गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ गतश्रीश्च गता-
युश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ३८ ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विकारे प्र-
त्युपस्थिते ॥ अनयोऽनयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ३९ ॥ न
कालः खड्गमुद्यस्य शिरः कृंतति कस्यचित् ॥ कालस्य बलमेताव-
द्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ४० ॥ जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हि-
तं ॥ न कर्म कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कृतम् ॥४१॥ मा तात

काणाः कुब्जाश्च पण्ढाश्च तथा वृद्धाश्च पंगवः ॥ एते स्वांतःपुरे नित्यं नियोक्तव्याः क्षमाभृता ॥ ५८ ॥ सिद्धान्नमिव राजेंद्र सर्वसाधारणाः स्त्रियः ॥ परोक्षे च समक्षे च रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या हि सर्वदा॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ६० ॥ धर्मशास्त्रार्थ-कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥ समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ ६१ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदंति धर्मम् ॥ नासौ धर्मो यत्र नैवास्ति सत्यं न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६२ ॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं नासमंजसम् ॥ अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरः किल्बिषम श्नुते ॥ ६३ ॥ तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः ॥ वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ ६४ ॥ पिता माता गुरुर्भ्राता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति स्वधर्मे यो न तिष्ठति ॥ ६५ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस च रोगवान् ॥ क्रियन्ते व्यंगिता ह्येते ततो दोषैर्न लिप्यते ॥ ६६ न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्यांचिदापदि ॥ दूतान्हत्वा तु नरक माविशेत्सचिवैः सह ॥ ६७ ॥ विशोधयेन्महीपालो मंत्रशालामत पतः ॥ अयुक्तो नार्हति स्थातुमस्यां मंत्ररहस्यवित् ॥ ६८ मंत्रतंत्रार्पितप्रीतिर्देशकालोचितस्थितिः ॥ यश्च राज्ञि भवेद्रत ऽमात्यः पृथिवीपतेः ॥ ६९ ॥ अन्तःसारैरकुटिलैः सुस्निग्ध रीक्षकैः ॥ मंत्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तंभैरिव मंदिरम्॥७०॥ न हितकर्त्ता द्वेष्यतां याति लोके जनपदहितकर्त्ता मुच्यते पार्थि ति महति विवादे वर्त्तमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभ ॥७१॥षट्कर्णो भिद्यते मंत्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्॥द्विक स्य ब्रह्माऽप्यंतं न गच्छति॥७२॥षट्कर्णेषु न कर्तव्यो

चटकं ममहेति शिष्टाः ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः ॥ हन्यादेकं न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिमता क्षिप्ता हंति राज्यं सनायकम् ॥ ७४ ॥ न तद्रथैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न च पत्तिभिः ॥ कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ ७५ ॥ दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मंत्री प्रलयं गतः॥राज्यमेकं चकारोच्चैस्सुमंत्री चंद्रगुप्तकः ॥७६॥ अशृण्वन्नापि बोद्धव्यो मंत्रिभिः पृथिवीपतिः। तथा स्वदोषनाशाय विदुरेणांबिकासुतः ॥ ७७ ॥ पृष्टो ब्रूते मितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ॥ मंत्री चेत्प्रियवक्ता स्यात्केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ७८ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता सुदुर्लभः ॥ ७९ ॥ दुर्गाणि राज्ञा कार्याणि सजलाग्निदृढानि च ॥ द्रव्यमन्नं च तेष्वेव स्थापनं प्रयत्नतः ॥ ८० ॥ दुर्गं बहुविधं ज्ञेयं पर्वतस्य जनस्य च॥प्राकारस्य वनस्यापि भूमेरपि भवेत्कचित् ॥८१॥ न गजानां सहस्रेण न लक्षेणैव वाजिनाम्॥तथा सिध्यन्ति कार्याणि यथा दुर्गप्रभावतः॥८२॥ विषहीनो यथा सर्पो मदहीनो यथा गजः ॥ सर्वेषां वश्यतां याति दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ ८३ ॥ शतमेको वशं धत्ते दुर्गस्थो हि धनुर्धरः ॥ तस्माद्दुर्गं प्रशंसंति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ ८४ ॥ एकः शतं योधयते प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ॥ शतं सहस्राणि तथा सहस्रं लक्षमेव च ॥ ८५ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ॥ नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ८६ ॥ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम्॥अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते॥८७॥ निर्विशेषं यदा राजा समं भृत्येषु तिष्ठति ॥ तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ८८ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधो यस्य निरर्थकः ॥ न तं भर्त्तारमिच्छंति वृद्धं पतिमिवाबलाः ॥ ८९ ॥ त्यजे[illegible] त्युत्र[illegible] [illegible] त्यजेत् ॥ कृपणादविशेषज्ञं तस्मा-

रोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ॥ हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः सभासदैः ॥ १०७ ॥ चक्रं सेव्यं नृपः सेव्यो न सेव्यः केवलो नृपः ॥ यस्य चक्रस्य माहात्म्यं मृत्पिण्डः पात्रतां गतः ॥ ॥ १०८ ॥ गंतव्या राजसभा द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः ॥ यद्यपि न भवंत्यर्थास्तथाप्यनर्था विनश्यंति ॥ १०९ ॥ अत्यासन्ना विनाशाय दूरतश्चाफलप्रदाः ॥ मध्यभावेन सेव्यंते राजा वह्निगुरुस्त्रियः॥११०॥आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा॥प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यः पार्श्वतो भवति तं परिवेष्टयंति ॥१११॥ यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ॥ कुलीनो वाऽकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥ ११२ ॥ धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ॥ सदा मत्ताश्च मातंगाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ११३ ॥ राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमंत्रिणि ॥ पुरोहिते प्रतीहारे समं वर्तेत राजवत् ॥ ११४ ॥ यत्राहवेषु युद्ध्यंते स्वाम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ विकटैरायुधैर्यांति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ११५ ॥ पदानि क्रतुभिस्तुल्यान्याहवेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥११६॥ तवाहं वादिनं क्लीबं निहंति परसंगतम् ॥ न हन्याद्विनिवृत्तश्च युद्धे प्रक्षीणतां गतम् ॥ ११७ ॥ द्विजा अपि न गच्छंति यां गतिं चैव योगिनः ॥ स्वाम्यर्थे संत्यजन्प्राणांस्तां गतिं यांति सेवकाः॥११८॥ राजा तुष्टो हि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति ॥ तेऽपि संमानमात्रेण प्राणैः प्रत्युपकुर्वते ॥ ११९ ॥ सारासारपरीवेत्ता स्वामी भृत्यस्य दुर्लभः ॥ अनुकूलः शुचिर्दक्षः प्राणैर्भृत्योऽपि दुर्लभः॥१२०॥ अतितेजस्व्यपि नृपः पानासक्तो न साधयत्यर्थान्॥ तृणमपि दग्धु- [illegible] वडवाग्निः पिबन्नब्धिम्॥१२१॥पानमक्षास्तथा नार्यो मृगया [illegible] नि युक्त्या सेवेत प्रसंगो ह्यत्र दोषवान् ॥ १२२ ॥

स्तथाविधा न संवृतांगाग्निशिता इवेषवः ॥ १३७ ॥ कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के सहायाः का शक्तिः कोऽभ्युपायः फलमिह च कियत्कीदृशी दैवसंपत् ॥ संपत्तौ को निबंधः प्रविदितवचनस्योत्तरं किं नु मे स्यादित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसां सम्पदो हस्तसंस्थाः ॥ १३८ ॥ धर्मः प्रागेव चिंत्यः सचिवगतमती सर्वदालोचनीये प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकाठिनरसौ योजनीयौ च काले ॥ ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयमात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोपि नापेक्षणीयः ॥ १३९ ॥ क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ॥ प्रियासु नारीष्वधनेषु बंधुषु धनव्ययस्तेषु न गण्यते बुधैः ॥ १४० ॥ स्वाम्यमात्यश्च राज्यञ्च कोशं दुर्गं बलं सुहृत् ॥ एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ १४१ ॥ संधिविग्रहयानानि संस्थितिः संश्रयस्तथा ॥ द्वैधीभावश्च भूपानां षड्गुणाः परिकीर्तिताः ॥ १४२ ॥ उत्साहस्य प्रभोर्मंत्रस्यैवं शक्तित्रयं जगुः ॥ आत्मनः सुहृदश्चैव तन्मित्रस्योदयास्त्रयः ॥ १४३ ॥ सामदानभेददंडा इत्युपायचतुष्टयम् ॥ हस्त्यश्वरथपादाताः सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ १४४ ॥ दुष्टाविनीतशत्रूणां भयकृद्बंधुसन्निभम् ॥ शस्त्रधारणमौजस्यं रक्षोविद्युद्ग्रहापहम् ॥ १४५ ॥ वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ॥ राज्यलक्ष्मीगृहं वर्ण्यं चक्षुष्यं छत्रधारणम् ॥ १४६ ॥ चामरं श्रीकरं दिव्यं राज्यशोभाकरं परम् ॥ सिंहासनं सुखैश्वर्यकरं लोकानुरंजनम् ॥ १४७ ॥ सुमनोंवररत्नानां धारणं दिव्यरूपकृत् ॥ पापालक्ष्मीप्रशमनं चंदनाद्यनुलेपनम् ॥ १४८ ॥ स्नानं नाम मनःप्रसादजननं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्यायतनं [illegible] संवर्द्धनं तेजसाम् ॥ रूपोद्योतकरं मदप्रशमनं कामस्य [illegible] नारीणां च मनोहरं श्रमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ १४९ ॥

पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ॥ १९७ ॥ अनायके न वस्तव्यं न वसेद्बहुनायके ॥ आत्मनः शांतिमन्विच्छन्न वसेद्बालनायके ॥ १९८ ॥ गुरुलाघवमर्थानां प्रारंभे कर्मणां फलम् ॥ यथावद्यो न जानाति स बालः प्रोच्यते बुधैः ॥ १९९ ॥ जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराच्च द्विजो भवेत् ॥ वेदाभ्यासाच्च विप्रः स्यात्त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥२००॥ सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पंडितमानिनः ॥ सर्वे महत्त्वमिच्छंति तद्वृंदमवसीदति ॥ २०१ ॥ नहीदृशं च सबलं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक्॥२०२॥विवादो धनसंबंधो याचनं स्त्रीषु संगतिः ॥ आदानमग्रतः स्थानं मैत्रीभंगस्य हेतवः ॥ २०३ ॥ बालसखित्व-मकारणहास्यं स्त्रीषु विवादमसज्जनसंगम् ॥गर्दभयानमसंस्कृतवाचं विजहि षडेतॉंल्लघुताहेतून् ॥ २०४॥ दर्शितानि कलत्राणि गृहे सु-भ्रमशंकितम्॥कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥२०५॥ न मातरि न दायादे न सोदर्येषु बंधुषु ॥ विश्रंभस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे निरंतरम् ॥ २०६ ॥ शोकदुःखारातित्राणं प्रीतिविश्रंभभाजनम् ॥ केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्ष-द्वयम् ॥ २०७ ॥ दुःखेन श्लिष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते मित्रश्लिष्टा तु या प्रीतिः सा दुःखैकप्रदायिनी ॥ २०८ ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ॥ तयोर्मैत्री विवाहश्च तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २०९ ॥ चिबुके यस्य रोमाणि न वक्षसि गंडयोः ॥ तेन मैत्री न कर्त्तव्या यदि निर्मानुषं जगत् ॥ २१० सरलयोः सखिसख्यमुदाहृतं तरलयोर्घटनैव न जायते ॥ यदि भ- ... सरलेन वा न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ॥ २११ ॥ दा- शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ॥ विद्यायामर्थलाभे वा त

ते येन योषितः ॥२२८॥ स्त्रियस्तु यः कामयते सन्निकर्षे च गच्छ-
ति ॥ ईषत्प्रकुरुते सेवां तं तमिच्छंति योषितः ॥ २२९ ॥ यदैव
भर्त्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियम् ॥ उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वे-
श्मगतादिव ॥ २३० ॥ जल्पंति सार्द्धमन्येन पश्यंत्यन्यं सविभ्रम-
म् ॥ हृदये चिंतयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ २३१ ॥ नाग्नि-
स्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न
पुंसां वामलोचना ॥ २३२ ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति
प्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ २३३ ॥
सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ॥ योनिः क्लिद्यति नारीणां
सत्यं सत्यं हि नारद ॥२३४॥ सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र
निर्वृतिः ॥ तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीविका ॥ २३५ ॥
लक्ष्म्या परिपूर्णोहं न भयं ते मोहनिद्रैषा ॥ परिपूर्णस्यैवेंदोर्भवति
भयं सिंहिकासूनोः ॥२३६॥अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनाद-
रो भवति ॥ लोकः प्रयागवासी कूपे स्नानं समाचरति ॥ मलये
भिल्लपुरंध्रिश्चंदनतरुमिंधनं कुरुते ॥ २३७ ॥ इति वा ॥ सन्निकर्षो
मनुष्याणामनादरणकारणम् ॥ गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्रत्यो
याति शुद्धये ॥ २३८॥ व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैर्नरःस्वैरेव चेष्टितैः ॥
अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः॥ २३९ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
पुरुषस्त्यजेन्निद्रामतंद्रितः॥ नरं प्रातः प्रबुद्धं हि श्रयति श्रीर्गुणाश्रया
॥२४०॥नोत्तरस्यां प्रतीच्यां च कुर्वीत शयने शिरः॥शय्याविपर्यया
द्गर्भो दितेः शक्रेण दारितः॥ २४१ ॥ न कुर्यात्परदारेच्छां विश्वासं
स्त्रीषु वर्जयेत्॥हृतो दशास्यः सीतार्थे हतः पत्न्या विदूरथः॥२४२॥
न मद्यव्यसनक्षीबः कुर्याद्वार्त्तादिविप्लवम् ॥ वृष्णयो हि ययुः क्षीबा-
स्तृणप्रहरणैः क्षयम्॥ २४३ ॥ दानं न त्वाश्रिते दद्यान्न पश्चात्ताप-
- - ॥ बलिनात्मार्पितो बंधे दानशेषस्य शुद्धये ॥ २४४ ॥

नदीनां च नखीनांच शृंगिणां शस्त्रपाणिनाम् ॥ विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २६२ ॥ न कुर्यादभिचारेच्छां वश्यादिकुहकक्रियाम् ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजित्कृत्याभिचारसमये हतः ॥ २६३ ॥ व्याकुलेऽपि महोत्पातैः स्मरेद्विष्णुं सदा हृदि ॥ शरतल्पगतो भीष्मः सस्मार गरुडध्वजम् ॥ २६४ ॥ संदेहो वैष्णवे मार्गे न कार्योऽन्यैः कुदर्शनैः ॥ रामप्रभावमद्यापि पाथोधौ पश्य सेतुताम् ॥ २६५ ॥ अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा ॥ असंभोगो जरा स्त्रीणां मालिन्यं वसनज्वरा ॥ २६६ ॥ अविधेयो भृत्यजनः शठानि चित्राण्यदायकः स्वामी॥अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ २६७ ॥ दौर्मंत्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संगात्सुतो लालनाद्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ॥ मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयाद्धीर्धर्मोऽह्यनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥२६८॥ कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तंगताः स्त्रीभिः कस्य न खंडितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ॥ कः कालस्य न गोचरांतरगतः कोर्थी गतो गौरवं को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण जातः पुमान् ॥ २६९ ॥ क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिंता सर्पे क्षांतिः स्त्रीषु कामोपशांतिः ॥ काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ २७० ॥ मांसं मृगाणां दशनं गजानां मृगाद्विपां चर्म फलं द्रुमाणाम् ॥ स्त्रीणां हि रूपञ्च नृणां हिरण्यमेते गुणा वैरिकरा भवन्ति ॥ २७१ ॥ स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ॥ विद्याबलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य॥२७२॥ शाठ्येन मित्रं कपटेन धर्मः परोपतापेन समृद्धिभावम् ॥ सुखे सु पुरुषेण नारीं वांछंति ये व्यक्तमपंडितास्ते ॥ २७३ ॥ धातु

स्वमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ २८५ ॥ मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णाऽतितीव्रं स्तवैः ॥ बंधुं क्षांततया गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्वशम् ॥ २८६ ॥ वाजी चारुगतिः शशांकधवलं छत्रं प्रियाः पृष्ठतः प्रोत्तुंगस्तनमंडला विजयिनो भृत्याः पुरः पंचपाः ॥ तांबूलं प्रचुरं सखा स चतुरः संपद्यते चेत्पथि प्राहुस्तत्कटकप्रयाणमितरत्प्राणप्रयाणं बुधाः ॥ २८७ ॥ जवो हि सप्तेः परमं विभूषणं त्रपांऽगनायाः कृशता तपस्विनः॥द्विजस्य विद्या नृपतेरपि क्षमा पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ २८८ ॥ वासः शुभ्रमृतुर्वसंतसमयः पुष्पं शरन्मालती धानुष्कः कुसुमायुधः परिमलः कास्तूरिकोऽस्त्रं धनुः ॥ वाणी तर्करसोज्ज्वला प्रियतमा श्यामा वयो नूतनं मार्गः शांभव एव पञ्चमलया गीतिः कविर्बिह्लणः ॥२८९॥शत्रुर्दहति संयोगे वियोगे मित्रमप्यहो॥उभयोर्दुःखदायित्वं को भेदः शत्रुमित्रयोरित्यलम् ॥ एवमश्वशास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकरणशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेतिनानाशास्त्रं शालिहोत्रादि नानामुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्वस्य लौकिकतत्तत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ॥ एवमष्टादश विद्यास्त्रयीशब्देनोक्तास्तथा सांख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् ॥ अथ त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थ इति षडध्यायम्।तत्र प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिताः। द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि । तृतीये विषयेभ्यो वैराग्यम्।चतुर्थेऽध्याये विरक्तानां पिंगलाकुररादीनामाख्यायिका । पंचमे परपक्षनिर्जयः।षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः। प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रप्रयोजनम् । तथा योगशास्त्रं भगवता पतंजलिना प्रपंचितमथ योगानुशासनमित्यादिपादचतुष्टयात्मकम् ॥ तत्र प्रथमे पादे चित्तवृत्ति-

वैष्णवाः । स्वप्रकाशपरमानंदाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पते इति तृतीयपक्षो ब्रह्मवादिनां सर्वेषां प्रस्थानकर्तॄणांच । विवर्तवादेच पर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वर एव वेदान्तप्रतिपाद्ये तात्पर्यं न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषां किन्तु बाहिर्विषय एव प्रवणानामापाततः परमपुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यनिवारणाय तैः प्रस्थानभेदा दर्शितास्तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्धा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तेषां तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तत्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना ऋजुकुटिलपथजुषो भवंतीति न सर्वेषामृजुमार्ग एव प्रवेशो न वा पर्यवसानेऽपि परमेश्वरप्राप्तिरंतःकरणशुद्धिवशेन पश्चादृजुमार्गाश्रयणादेव तत्प्राप्तिः । ऋजुमार्गस्तु भागवतधर्माश्रयणमेव सध्रीचीनो ह्ययं पंथा इति श्रीशुकोक्तेः। एष एवहि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्र देवो जनार्दन इति भागवतोक्तेश्च॥यानास्थाय नरो राजन्न स्खलेन्न पतेदिहेति योगेश्वरोक्तेश्च॥तथा च सर्वेषां मार्गाणां साक्षात्परंपरया व परमात्मैव यथा ऋजुकुटिलपथजुषां सरितां समुद्र एव गम्य इति यथा ऋजुपथजुषां गंगानर्मदादीनां साक्षादेव समुद्रो गम्यः कुटिलपथजुषां यमुनासरय्वादीनां गंगाद्वारा समुद्र एव गम्य इति । एं वेदांतवाक्यश्रवणादिनिष्ठानां साक्षात्त्वंगम्योऽन्येषां तु सांख्यानुयायिनां तार्किकाणां चतुर्विंशतितत्त्वद्रव्यादिसप्तपदार्थविविक्तात्मज्ञानेन मीमांसाधर्म्मशास्त्रेतिहासपुराणानुयायिनां तत्तच्छास्त्रोदितकर्मानुष्ठायिनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा कामशास्त्रानुयायिनां तु विषयानुभवविरक्तानां वैराग्यद्वाराऽऽयुर्वेदस्य तु तपोयज्ञार्चनादिष्वारोग्यस्यैव योग्यत्वेन तत्संपादनद्वारा धनुर्वेदस्य निजधर्मत्वात्स- - :करणशुद्धिद्वारा शिल्पनीत्यादिविद्यानुयायिनामपि थंचिदंतःशुद्धिद्वारैव शाक्तसौरगाणपतादीनां तु 'तेऽपि मामे-

श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात्। तथा च श्रुतिः। एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमिति अतिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति तथा स मनसा वाचं मिथुनं समभवदिति। अस्यार्थः। एते असृग्रमिंदवस्तिरः पवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगेत्येतन्मंत्रस्थपदैर्देवादीन्स्मृत्वा ब्रह्मा ससर्ज तत्रैतच्छब्द इंद्रियाधिष्ठातृदेवस्मारकः असृग्रशब्द असृक्शब्दवाच्यरुधिरप्रधानदेहरमणमनुष्यस्मारकः। इंदुमंडलमध्यवर्त्तिपितृस्मारक इन्दुशब्दः। पवित्रं सोमं स्वमध्ये तिरस्कुर्वतां धारयतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः। ऋचोऽश्नुवतां स्तोत्राणां गानस्वनरूपाणामाशवः शब्दः स्मारकः। विश्वदेवशंसनशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः। अभिसौभगेतिशब्दो निरतिशयसौभाग्यवाचकः॥ प्रजानां स्मारक इति सप्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवत्समभावयत्। तत्प्रकाशितां सृष्टिं मनसालोचितवानिति यावत्। स्मृतिस्तु सर्वेषां तु सनामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव पृथक्संस्थाश्चेति लौकिकीश्चव्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविंदस्य पटनिर्माणमित्यादिका विभागेः निर्मितवानित्यर्थः। चमत्कारचंद्रिकायां तु पंचभूतग्रहादिसृष्टिर्मातृकात एवोक्ता पद्यनिर्माणप्रकरणे। तथाहि। वर्णानामुद्भवः पश्चाद्व्यक्तिः संख्या ततः परम्। भूतबीजविचारश्च ततो वर्णग्रहा अपीत्यारभ्य एतत्सर्वमविज्ञाय यदि पद्यंवदेत्कविः॥ केतकारूढकपिवद्भवेत्कंटकपीडितः॥ इति॥ कारणात्पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः। अतो भूतात्मका वर्णाः पंच पंचविभागतः॥ वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पंच ह्रस्वाः पंच दीर्घा बिन्द्वन्ताः संधयस्तथा॥ तत्र स्वरेभ्यः सूर्योयं कवर्गेभ्यस्तुलोहितः। चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद्बुधसंभवः॥

प्रोक्तं गुरूणां किंचिदेव हि। वंशीधरेण विदुषा खडेपत्तनवासिना। गौडकौशिकगोत्रेण शास्त्रतत्त्वविदां मुदे। यद्यत्र स्खलितं किञ्चिद्धीमांद्याद्वा प्रमादतः। मय्यल्पज्ञे कृपां कृत्वा विद्वांसः पूरयन्तु तत॥ किं च॥मातृकापाठनादौ हि पाठयंति कचिद्बुधाः। ओंनमः सिद्धमित्येतत्तदर्थस्त्वेष ईर्यते॥ ओंकोर्थः। ब्रह्मणे सगुणनिर्गुणमूर्त्तये नमो नतिरस्तु। अत्र इतिपदमध्याहृत्य सिद्धपदेन योज्यम्। इह नम इत्युपलक्षणमर्चनादेरपि। अत्रायं भावः। यदिह लोके सगुणपदवाच्या ये भगवतो गुणावतारलीलावतारादयस्तथा निर्गुणपदवाच्यं यत्सच्चिदानंदाद्वितीयं ब्रह्म तेषां तस्य च यथासंभवं नत्यादयो विचारश्च नृभिः क्रियंते चैतदेव सिद्धं सर्वशास्त्रपरिशीलनेनैतदेव सिद्धांतत्वेन निश्चितमिति। तदुक्तम्। वेदे रामायणे चैव पुराणोपपुराणयोः। भारते धर्मशास्त्रे च पांचरात्रादिषु क्रमात्॥ वर्ण्यते सर्वशास्त्रज्ञैर्ध्येयो नारायणः सदेति॥ तथा। यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम्। लोकस्य सद्यो विधुनोति किल्विषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः॥ इति श्रीमुनींद्रोक्तिः। सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुत्याऽपि सर्ववेदसिद्धांतत्वेनैतदेव निर्णीतं स्वयं भगवताऽपि वेदैश्च सर्वैरहं वेद्य इति वर्णितम्। तथा पृथुचरित्रेऽपि। शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यङ्‌ विमृशेषु हेतुः। असंगमात्मन्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या॥इति सर्वं त्यक्त्वा ब्रह्मण्येव रतिः कार्येति विहितम्। श्रीकपिलदेवेनाप्युक्तम्। एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः। तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरमिति। भक्त्यंगेष्वपि प्रणतेरैहिकामुष्मिकफलदत्वेन मुख्यत्वम्। तदुक्तं भारते। एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवायेति। किञ्च। ओमिति ब्रह्मण्यर्थेऽव्ययं तत्त्वाच चतुर्थ्य

तेः पद्मावृतं रम्यैर्मनोहरैः । किंविशिष्टो हरिः नादिः नश्वते
ति व्याकृतंत्या सर्वे येन स नादिः। णद बंधने कर्माणि निरोधा
ः। 'तस्य वाचकः' इत्यादिश्रुतेः । पुनः परः पिपर्ति पालय-
लोकान्कामैः पूरयति चेति परः। पृ पालनपूरणयोरनोल्न । पुनः
स्य शृंगारादेः पतिर्नाथः पुनः आसमंतादिपतीत्यारिः सर्वगः
नतानतो यानोरिरोगादिकः। न पुनः यो रसस्य शृंगारस्य
यास्मिस्तं गतं रासमंडलमाततव्यस्तारीन्। अत्र योनिः शेषः
आनुविस्तार एव। किंभूतं पद्मवृतं निद्राहीन आ ईशत निगमं
पदमिश्रितिन्ययः। यत्र हरिः यातन् शीलेन पात्यगी । अत्रा
दस्त्वर्थं शरीरमानत पुनरानाभव नवुपाणे लेपः। गत्वा गु
तोऽपमोपपदात्केडिः प्रत्ययः। पुनर्नाना फल्मानापेनं । श्रीकृ
ं भूननानाव भारः। किंभूतं शरीरमत्रक शोभं स अंगगं
न यस्मिन्नत्र मंडपम् । शेषम् ॥ 'यस्मिन्स मध्ये यात'
लमाः ॥ १ ॥